

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי
כגאוגרף היסטורי*
עמיחי שוורץ

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 978-965-7234-14-3-3

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר אשתורי הפרחי - הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה
11	חיים צבי אלבזים רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה
21	חיים בן־דוד תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן
32	אהרן דָמסקי שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום
45	יהודה זולדן מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'
61	ירון זילברשטיין על גדר, גדר ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל
78	יצחק ספיר שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל
89	סיגלית רוזמרין סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי
110	ישראל רוזנסון ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי
139	דוד שניאור בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד
147	אבי ששון שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'
165	עמיחי שוורץ במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שוורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי*

עמיחי שוורץ

לאשתורי הפרחי בן המאה ה-14 נקשר התואר המכובד 'ראשון לחוקרי ארץ ישראל'; ואכן, גם על פי אמות המידה של ימינו מחקרו של אשתורי על ארץ ישראל מעורר השתאות ומהווה מקור לא אכזב על התקופה הממלוכית.

במאמר זה נתמקד בכמה היבטים גאוגרפיים-היסטוריים בספרו **כפתור ופרח**, ובמיוחד במתודולוגיה של מחקרו השיטתי, וננסה לסכם את תרומת **כפתור ופרח** למחקר ארץ ישראל. בנספח למאמר תובא רשימת מקומות שהזכיר אשתורי על פי סדר האל"ף-בי"ת, ונעיר על זיהוייו בהתייחס למקבילות מנוסעים אחרים ולממצאים ארכאולוגיים.

נציין כי **כפתור ופרח** הוא ספר הלכתי לכל דבר ועניין, ואינו מתיימר להיות ספר גאוגרפיה. ל'מזלם' של חוקרי ארץ ישראל בחר אשתורי להאריך מעט בדיבורו על גבולותיה ועיירותיה, וכך זכינו בתמונה בהירה יחסית של ארץ ישראל בתקופה הממלוכית מבחינת תפוצת היישובים, ובתמונה בהירה קצת פחות על הקהילות היהודיות שחיו בה בעת ההיא.

שימוש במפה⁴

ייעוד **כפתור ופרח** ועילת כתיבתו הם הלכתיים, אך אפשר לבדוד את פרק יא ולהעמידו להשוואה מול כל ספרות נוסעים אחרת. אורה לימור, בהגדרתה את ספרות המסעות, חילקה אותה לשלוש קטגוריות: רשימה, מדריך ותיאור מסע.² רשימה אינה בגדר ספרות במובן המקובל; היא מספקת מידע בסיסי על המקומות. המדריך כולל מידע רב על המקומות, אך בלא היבט אישי; תיאור המסע מתאר חוויות מסע אישיות של המחבר. לדעתנו הגדרת הספר **כפתור ופרח**, מעבר להיותו חיבור הלכתי, נופלת בין 'מדריך' ל'תיאור מסע'; בדרך כלל הוא קרוב יותר להיות מדריך, שכן רוב המקומות אינם מלווים בתיאור אישי של

* מאמר זה מבוסס על עבודתי לקבלת תואר מוסמך, גאוגרפיה היסטורית בחיבור **כפתור ופרח** לרבי אשתורי הפרחי (שוורץ, 2011).

1. חומר בסיסי על הנושא ועל המרחקים: ברוך, תש"ס. תודה לד"ר אייל ברוך על הסכמתו להשתמש בכתביו שלא פורסמו עד כה.

2. לימור, תשנ"ח, עמ' 15-16.

אשתורי, ורק לעתים נפתח חלון ל'מעבדת המחקר' שלו, שבה מבאר אשתורי כיצד הגיע למסקנותיו (למשל קבר דן בכפר דנה³ או בית האישא השונמית בסולם⁴). ברם, בשונה משאר הנוסעים המוכרים קבע אשתורי את ביתו בארץ ישראל, ובה פעל כנראה עד סוף חייו תוך כדי חקירתה, ולכן עצם סיווגו כ'נוסע' הוא בעייתי. בפתחה לפרק יא כתב:

ענה אקום יאמר ה' אנוכי מגן לך אגלה הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מארץ ישראל מגבולי השבטים ועיירותיה כיד ה' הטובה עלי. וכמו שהתנאני בפתיחת הספר וזה לתועלת שנדע מידי עוברנו עליהם, כאן נעשה נס ופלא ונודה לאל עליהם. ואזכיר המקום בלשון הקודש ובערבי שעם זה ידוע שאי אפשר למעט שינוי בקצתם...⁵

מעניינת ההשוואה להקדמה של אבסביוס באונומסטיקון:

אחר כך עשיתי מכל [ה]ספרים תרשים של ארץ יהודה הקדומה וחלקתי את נחלות שנים עשר שבטים שבה... אספח בחלק זה את הצעתך ואציע את סימוני הערים והכפרים הבאים בכתב האלוהי בלשון האבות, באיזו ארץ הם ואיך קוראים אותם בני דורנו אם בשווה ל[שמות] הקדומים אם שינום אחרת...⁶

אם אכן הייתה לאשתורי הפרחי מפה של ארץ ישראל - כפי שנבקש להוכיח בהמשך - הרי שהדמיון בינו ובין אבסביוס ניכר, שכן עולה מדברי אבסביוס כי הכין מפה שתעזור לו בעבודתו. לשניהם הייתה מטרה זהה - חלוקת ארץ ישראל לשבטים ובירור מיקום היישובים במקרא. אשתורי כתב בהצהרת כוונותיו שהוא מבקש לברר את 'גבולי השבטים ועיירותיה', אך בסופו של דבר תיאר את ארץ ישראל בימיו שלו עם מעט נגיעה לאתרים נושנים שהכיר ממקורות חז"ל, והתעלם כמעט לחלוטין מאתרים הנזכרים במקרא. אם כן, בעוד אבסביוס נשאר נאמן לקו שהתווה בתחילת דרכו וציין רק מקומות שהוזכרו בתנ"ך, אשתורי הפרחי חילק אמנם את ארץ ישראל לפי נחלות השבטים, אך בדרך כלל הסתפק בציון שמות היישובים בימיו.

הנחתנו כי לנגד עיני אשתורי עמדה מפה כלשהי, בין ישנה בין שהכנינה בנסיעותיו, מבוססת על הדוגמאות האלה:

3. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג.

4. שם, עמ' סב.

5. שם, עמ' נא.

6. מלמד, תשל"ח, עמ' 1.

1. באחד מתיאורי גבולות הארץ כתב: "נטה ונסמן ונתאוה ללכת אל הצפון ביושר דרך שפת הים עד הגיענו אל הקצה הצפוני מערבי והוא הר ההר".⁷ מהמילה נסמן עולה כי עבד עם מפה.
 2. "כי אם תוציא קו ישר מעין גנים אל הים הגדול תהיה קסריאה דרומית לסוף הקו ההוא הנופל בים בארבע שעות... ועוד היום שם בנין רומי גדול מאוד".⁸ ואך הגיוני הוא כי תיאור מן הסוג הזה יכול להינתן אם נמצאה בידיו מפה. התיאור אינו מדויק משום שבקו ישר מג'נין נמצאת תחנת הכוח בחדרה, מרחק של 6.15 ק"מ מדרום לקיסריה, אך בהתחשב בחוסר דיוקה של המפה הטעות סבירה.
 3. "ומה שאני משים לפניהם בית שאן כנקודה העגולה להוציא ממנה הוראה אל כל המקומות מפני שהיא באמצע ארץ ישראל בקירוב שהרי היא דרומית לטבריה שהיא בטבורה של ארץ ישראל כחצי יום".⁹ הניסוח רומז לשימוש במחוגה, המתאים לעבודה עם מפה.
 4. "ואם כן יהיה בין קסרי [הכוונה לעקרון] ובין לוד ויבנה שלושתם כמו משולש שווה צלעות ויהיה אורך הצלע כשתים ושלש שעות".¹⁰
 5. "באר שבע אל חברון ועזה משולש שווה השוקים, שמחברון לבאר שבע לדרום מערבי כמו יום וכן מעזה לבאר שבע ואלה הוא מזרחי דרומי. ובין עזה וחברון כמו יום שלם, ועזה למערב וחברון למזרח ונוטה היא לדרום".¹¹
 6. "ולזה אני [אומר כי כשתמשיך] קו מתבור לחקוקה והנה זבולון לצפון והוא לדרום ואשר למערב כי אכשף דרומי הרבה, הרי שיש לנו מזויות הארץ נפתלי ארבעה. נוציא קו שני מחקוקה עד דרומו וקו שלישי מחקוקה לצפונה ויהיה זה המשולש ארבל וצרדה וגנוסר תנחום טבריה ומעון".¹²
- הנה כי כן הסבירות שתיאורים כאלה באו לעולם אך ורק על סמך מראה עיניים או זיכרון היא נמוכה. צורת עבודה כזו יכולה להסביר את הטעויות בכיוונים אצל אשתורי ולתרץ רבות מתמיהותיו של ברסלבי עליהן,¹³ שכן רמת הקרטוגרפיה של המאה ה-14 לא אפשרה דיוק והובילה לטעויות בכתביה.

7. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז עמ' כו.

8. שם, עמ' כו.

9. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

10. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז עמ' עט.

11. שם, עמ' פ.

12. שם, עמ' נד.

13. ברסלבסקי, תש"ח, עמ' 44-48.

בנקודה זו ראוי לבחון את המפות שהיו קיימות בימיו, ולפיהן היה אשתורי יכול ללמוד על הארץ ואף להכין מפה משלו.

על פי הגדרתם הכוללנית של הארלי ווודווד, מפות הן: "... ייצוגים גראפיים המסייעים להבנה המרחבית של דברים, מושגים, מצבים, תהליכים או אירועים בעולם האנושי".¹⁴

המפה העתיקה ביותר של ארץ ישראל היא מפתו הנזכרת של הרונימוס אבסביוס, ששורטטה במאה הרביעית לספירה, ונשתמר ממנה עותק משנת 1150 לספירה. הבולט במפה זו הוא חוסר דיוק בין ערי החוף לערי פנים הארץ, ושכם וסבסטיה הנמצאות בקו אחד ממזרח ליפו.¹⁵ במפת פויטינגר מתואר העולם כולו וארץ ישראל בכלל. היא מתוארכת לשנת 450 לספירה, וגם בה מתגלה אותה הבעיה - יריחו שורטטה בקו אחד ממזרח לשכם ולאפולוניה (מיקום העיר איננו ברור, כיוון שניתנים בעיקר מרחקים).¹⁶ מפה מאוחרת להן שנשתמרה היא מפת מידבא, מן המאה ה-6 לספירה, אך זוהי מפה טיפולוגית; הכיוונים בה מקורבים אך אינם מדודים, וקנה המידה קטן עם המרחק מהמרכז, קרי ירושלים, כך שאי אפשר ללמוד ממנה הרבה לענייננו.¹⁷ אחריה צוירו עוד מפות מגוונות, וחלקן נוגעות למקומות דמיוניים כמו למשל גן עדן, בעיטור יצורים מיתולוגיים מסביב. המפה הערבית הראשונה היא מפת איצטח'רי (952 לספירה),¹⁸ ובה מובאת רשימת ערי החוף ומעט מאוד מערי פנים הארץ.¹⁹ גם בה קל למצוא חוסר התאמה, למשל שכם ממוקמת מדרום לירושלים, ומולה נמצאת (כראוי!) ארסוף; ברם, מול טבריה צוירה ביירות. הפרופורציות אינן נכונות, ואין לדעת האם מחמת אילוף קרטוגרפי או מחוסר ידע גאוגרפי על ערי הארץ.

גם מפת העולם המפורסמת של אידריסי (1154 לספירה) היא מפה ערבית, והיא שורטטה בעבור מלך סיציליה רוג'ר. בחלק הארץ ישראלי רואים כי אין כמעט התייחסות לערי פנים הארץ למעט לירושלים ליריחו ולרמלה, וגם הן אינן מוצגות בפרופורציות מדויקות.²⁰ ההתעלמות מערי פנים הארץ לא היה נחלת הערבים לבדם; גם נוצרים תיארו כך את הארץ, למשל מתיו מפריס - ששרטט שתי מפות (1252 לספירה): באחת מהן נמצאת ירושלים

14. תשבי, תשס"א, עמ' 7.

15. קנת, 1986, עמ' 19.

16. שם, עמ' 22-23.

17. קדמון, תשס"א, עמ' 15.

18. الإصطخري.

19. קנת, 1986, עמ' 29.

20. שם, עמ' 34-35.

כמעט לבדה,²¹ אך בחברתה מתגלה דיוק רב יחסית,²² וניכרת תחילת אזכור מקומות רבים יותר בפנים הארץ. ועדיין בולט חוסר הדיוק - אשקלון מול ירושלים והר הגלבוע במרחק קטן מירושלים. מעניין כי במפה מופיע המבצר 'עפר בלא', בין הר תבור לנצרת,²³ בשונה מהזיהוי המקובל במקומה של טייבה. צפת בולטת במפה הזו; אפשר שבעקבות הקמת המבצר ב-1240 לספירה.

לדידנו חשובה במיוחד ההשוואה לשתי מפות: האחת היא המפה של פטולומאוס - שהוזכר בחיבורו של אשתורי²⁴ - וברור כי הכיר את כתביו ואפשר שאף את מפתו. את פטולומאוס אפשר להגדיר 'אבי מדע הקרטוגרפיה'. הוא חי במאה השנייה לספירה באלכסנדריה שבמצרים, וקיבץ את הידיעות שאגר לקובץ ששמו Geographike Hyphe-gesis, כלומר מדריך לתיאור הארץ. הוא כתב רשימת 8100 שמות מקומות על בסיס קואורדינטות, ורשם גם במפתו. המפות שנשתמרו הן מהמאה ה-14 ואילך, ולא ברור אם מדובר בהעתקות חוזרות ונשנות של המפות המקוריות או בבניית המפה מחדש על פי הקואורדינטות שרשם.²⁵

המפה החשובה האחרת היא מפת מרינו סאנוטו,²⁶ בן זמנו של אשתורי, שחיבר מפה מפורטת של ארץ הקודש והגישה לאפיפיור כדי לעודד יציאה למסע צלב חדש.²⁷ מהשוואת תיאוריו של אשתורי הפרחי עם מפות אלו עולה כי ג'נין 'מוקמה' מצפון לקיסריה הן במפות האלה הן אצל אשתורי. נוסף על כך יש לציין כי במפת סאנוטו יש לראשונה חלוקה למשבצות היוצרות מעין רשת קואורדינטות, שכל אחת אורכה ליגה אחת, שהיא 7 ק"מ. מרחק 'שעה' אצל אשתורי (להלן) מצטייר כקרוב לשיעור זה, והקירוב יכול להצביע על דמיון בין שיטות העבודה של שני החוקרים. נקודת דמיון אחרת היא העובדה שגם סאנוטו חילק את הארץ לשבטים דוגמת אשתורי ואבסביוס.

מעניין לציין כי אתרים אחרים - לאו דווקא מרכזיים - דוגמת אנדור, סולם, צרעה ואשתאול, מופיעים במפת ארנהם המבוססת על מפת מרינו סאנוטו (1486 לספירה),²⁸

21. קנת, 1986, עמ' 36-37.

22. שם, עמ' 39.

23. עיינו בנספח המקומות בערך 'גבול'.

24. מזכירו בשם 'בטולמיס' - بطليموس - כמו הערבים חבצלת, תשס"ד, עמ' קמז.

25. קדמון, תשס"א, עמ' 68.

26. נבנצל, 1986, עמ' 44-45.

27. לוירובין, תשס"א, עמ' 74.

28. תשבי, תשס"א, עמ' 76.

ואין להוציא מכלל אפשרות שזיהוי מושפעים מזיהוי אשתורי. ביסוס לטענה זו אפשר להביא מדברי נוסע בן תקופתו של אשתורי, יעקב מוורונה, שסייר בארץ בשנת 1335:

אם ירצה איש מן העולים להתחקות על הערים והמבצרים העתיקים בארץ הקדושה לא יוכל לבקר גם מקום אחד בלי מדריך טוב, היודע יפה את הארץ, או בלי איזה יהודי טוב שחי באותן הסביבות, כי היהודים מטיבים ביותר לדעת את כל המקומות העתיקים הראויים לראווה באשר בקיאים הם יפה בתורתם ובמקומות [ההיסטוריים] שלמדו אותם מפי אבותם וחכמיהם. ואני ברצותי להתחקות על איזה מקום מעבר לים הייתי לעיתים קרובות חוזר ושואל את פי היהודים הגרים בו וגם מדריך טוב היה לי...²⁹

כלומר שנים מועטות אחר כתיבת **כפתור ופרח** (1322) סייר בארץ נוצרי והילל את ידע היהודים בהזכירו שאפילו בבית לחם נזקק לשירותי מדריך יהודי.³⁰

תיאור היישובים

דוגמה נוספת לשימוש במפה אפשר לראות בסדר היישובים שהזכיר אשתורי. בהזכירו את שמות היישובים השתמש בשתי שיטות עיקריות: 1. מרחק מיישוב מרכזי; 2. שיטת 'השרשור', כלומר כיוון ומרחק מיישוב סמוך וכך הלאה.

מרבית היישובים מתוארים בשיטה הראשונה שהזכרנו, כלומר ייחוס יישוב באמצעות מרחק או ציון כיוון מעיר או מכפר מרכזי באזור, כדוגמת צפת: "לצפון צפת בפחות מאלפיים אמה על הר גבוה היא בירי";³¹ "חוקוק דרומית מערבית לצפת כמהלך שתי שעות";³² "סאמיע למערב צפת כמו ארבע שעות";³³ "עכברא דרומית לצפת כמו חצי שעה".³⁴ אשתורי הפרחי ציין בדרך זו גם אתרים ויישובים נוספים, דוגמת הר תבור,³⁵ שכם,³⁶ ירושלים³⁷ ועוד.

את יתר היישובים ציין אשתורי הפרחי בשרשור, כלומר ייחוס יישוב באמצעות כיוון

29. ברסלבסקי, 1954, עמ' 130.

30. שם.

31. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז עמ' נג.

32. שם, עמ' נד.

33. שם, עמ' נה.

34. שם.

35. שם, עמ' סב-סד.

36. שם, עמ' סו-סז.

37. שם, עמ' ע-עב.

ומרחק מיישוב סמוך וכך הלאה, כמו למשל שרשור המתחיל בשונם, ממשיך למגידו, ממשיך לתענך, ממשיך לארסוף ומשם לכרמל.³⁸ שיטת עבודה זו של מרחק וכיוון הסתמכה מן הסתם על מפה דוגמת מפת פויטינגר (לעיל), שהתבססה רק על מרחקים ממקומות. יש להזכיר גם את הגאוגרפים המוסלמים שהקפידו בציון המרחקים בין המקומות, דוגמת מוקדסי ואדריסי.³⁹ מסתבר אפוא כי אשתורי הסתמך על ידע שרכש בימי נעוריו ובבחרותו במדעים הכלליים המוזכרים בחיבורו, דוגמת האלמנך⁴⁰ וחשובי המקומות של פטולומאוס; וקשה להניח כי אשתורי לא יישם את הידע שרכש בנושא מחקרו האהוב ולא הכין מפה מפורטת של הארץ - ובכך הלך בעקבות הרמב"ם - שהשתמש בשרטוטים כדי לתאר את גבולות הארץ.⁴¹ מעבר לקביעות כלליות אלו נבקש להציע הצעה חדשה הגם שאינה מבוססת די הצורך. אפשר כי נמצאת בידיו מפה ששימשה את אשתורי הפרחי, ואולי אף שונתה בידיו. בספריית המוזאון הבריטי בלונדון נמצאת מפת ארץ ישראל שוילנאי,⁴² ובעקבותיו ויינטראוב, משייכה למאה ה־14.⁴³ לדעתנו מדובר בעצם על תיאורו של אשתורי. מחבר השרטוט כתב:

הר ההר אינו הר ההר שמת בו אהרן שהוא בדרומה של ארץ ישראל בקצה ארץ אדום, וזה צפונה והוא קרוי בלשו' [נ] משנה טורי אמנון. עליו שנינו במסכת גיטין: איזו היא ארץ ישראל ואיזו היא חוצה לארץ. כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולחוץ חוצ' [ה] לארץ. ונתן התנא סימן באי הים שיש בים במקצוע צפוני מקצת' [ו] בארץ ומקצת' [ו] בחו"ל. לפי שההר נכנס לתוכו כל ההרים משופעים והר ההר שופע ויורד לצפון ולדרום. משיפוע ולדרום - ארץ ישראל, משיפוע ולצפון - ח"ל. והר ההר אין זה שם ההר, אלא הר על גבי הר, כתפוח קטן על גבי תפוח גדול.⁴⁴

הר ההר המסמל את הגבול הצפוני־מערבי של ארץ ישראל אינו הר ההר של אהרן הכהן אלא טורי אמנון; ועל כך אשתורי כותב בלשון דומה:

38. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז עמ' סה.

39. למשל מרחקים מבית שאן: לה־סטרינג', 1965, עמ' 411.

40. מוזכר חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז עמ' קנג.

41. וילנאי, תש"ה, עמ' ח.

42. וילנאי, ת"ש, עמ' 69-70.

43. ויינטראוב, 1992, עמ' 10-11.

44. וילנאי, ת"ש, עמ' 70.

זה ההר נקרא בלשון חכמים במסכת גיטין פרק קמא טורי סמנוס ואין זה ההר של אהרן, וכמו שכתב רש"י ז"ל שאותו של אהרן ע"ה הוא בחוצה לארץ מזרחי דרומי לארץ ישראל וזה ההר הוא מארץ ישראל בקצהו והוא צפוני מערבי בקטרו.⁴⁵

מפה דומה מאוד משנת 1233 מבוססת על פירוש רש"י לתורה,⁴⁶ ומובא בה הטקסט שלעיל מילה במילה. המפה מהמאה ה-14 מצטטת בעצם נוסח קדום יותר, מהמאה ה-13. ברם, יש לשים לב להבדל חשוב ביניהן: במפה משנת 1233 מופיעים גם הר ההר וגם טורי אמנון, בעוד במאה ה-14 מופיע רק הר ההר, הבדל המצביע על התלכדות המקומות בהתאמה לשיטת אשתורי ועל 'אימוץ' מפה כדי להסביר את דבריו.

כאן המקום לציין את הקשר שבין רש"י לאשתורי כפי שהדגיש דוד שניאור,⁴⁷ שקבע כי אשתורי מעריך מאוד את דעת רש"י, וכמעט בכל מקום שקיימת מחלוקת ביניהם אשתורי מאמץ את דעת רש"י. במקום אחר הזכיר שניאור את מפת תחומי הארץ המיוחסת לרש"י, וטען שאשתורי הלך בעקבותיה.⁴⁸ המפה המצויה בידינו היא פשוטה; סאנוטו בן זמנו השתמש בקרטוגרף גנואזי ידוע, ששמו פטרוס וסקונטה, שצייר גם מפות ימיות וחיבר שבעה אטלסים שלמים. הוא היה הראשון להיעזר במצפן וברשת קווים.⁴⁹ כנראה לא עמדו לרשות אשתורי - רב, רופא וגאוגרף - האמצעים שעמדו לרשות סאנוטו. נראה אפוא שמפה זו, שאין מצוינים בה שמות המקומות בתקופה הממלוכית, הייתה אמורה לשמש עזר ללימוד ולא תחליף לזיהויים המצויים בספר.

מידת מרחקים

דברינו מתבססים על מחקרי ברוך שעסק בנושא זה,⁵⁰ ועדיין לא מוצה המחקר בנידון. העיסוק במרחקים עולה כבר מהנוסע הראשון שכתביו ידועים לנו, הנוסע מבורדו (בן המאה הרביעית לספירה). עם הזמן התפתח גם הפן הספרותי של כתבי הנוסעים, אך עדיין המרחקים בחיבוריהם תופסים מקום נכבד. הנוסעים השתמשו במושגים מגוונים כדי לציין יחידת מרחק: הנוסעים היהודים במושגי ימים ופרסה (בנימין מטודלה),⁵¹ חצאי ימים ומיל

45. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז עמ' יח-יט.

46. נרקיס, 1984, עמ' 438. עיינו בנספח 6.

47. שניאור, תשע"ב, עמ' 93-110.

48. שניאור, תשס"ט, עמ' 378-381.

49. לוירובין, תשס"א, עמ' 74.

50. לפירוט ומקורות על הנוסעים העבריים עיינו במאמרו של פראוור, תשס"ה.

51. למשל: "מצור לעכו יום ומעכו לחיפא שלוש פרסאות" (איוזשטיין, 1926, עמ' 25).

(רבי פתחיה מריגנשפורק)⁵² ופרסאות (יעקב ב"ר נתנאל⁵³ ורבי יעקב שלח ר"י מפרזי)⁵⁴. בכתבי נוסעים רוסים אנו מוצאים את המושג ורסטות - אורך כל אחת 1067 מטר,⁵⁵ ואילו בכתבי נוסעים נוצרים אירופאים מיל וליגה (או בשם הלטיני 'לאוקה') הן יחידות המרחק השולטות, לדוגמה בורכהרד מהר ציון ציין מרחקים בלאוקות ובמילין.⁵⁶ ארליך הסיק כי מדובר במרחק של 4.6 ק"מ, בעוד קדר טען כי מדובר ב-4 ק"מ;⁵⁷ ולעומתם פראוור, על פי לוראן (Laurent), טען כי המונח 'לאוקה' מציין שעת הליכה כיוון שלנוסע לא הייתה כל דרך אחרת להערכת מרחקים בזמן תנועה. פראוור אף הניח שהיחידה 'פרסה' שבה השתמש בנימין מטודלה מבטאת אף היא שעת רכיבה ולא הליכה, ושעורה בין 5 ל-7 ק"מ,⁵⁸ ואולי היא יכולה לרמוז לתיאור של אשתורי. ואולם עלינו לזכור שהמידה 'פרסה' הייתה ידועה ומוכרת בעת העתיקה כמידת מרחק מעשית,⁵⁹ ולכאורה אין סיבה לומר שעם הזמן המונח הוחלף ליחידת זמן. ברור שבפני נוסע בעת העתיקה ניצבו קשיים במדידת הדרך, אך מרבית הנוסעים לא מדדו בעצמם את המרחקים אלא העתיקו מספרים קודמים או שקיבלו מידע זה ממורי הדרך שליוו אותם במסעם.

הקושי במדידת מרחקים היה בלא ספק הסיבה העיקרית לחוסר הדיוק במסירת המרחקים בספרות עולי הרגל או בספרי ההדרכה של העת העתיקה.

אל מול קודמיו השתמש אשתורי הפרחי במדידת המרחק ביחידת זמן מיוחדת - 'שעה'. הנוסע מבורדו השתמש ביחידת הזמן 'יום', ורבי פתחיה - ב'חצי יום'. השימוש במושג 'יום' לקוח מהווי התקופה הרומית; בדרך הציבורית (Cursus Publicus), המרחק מתחנה לתחנה (Mansio) היה יום נסיעה, דהיינו בין 25 ל-35 מיל, וההולך ברגל הלך 15-25 מיל ליום לערך.⁶⁰

לעומת 'היום' השימוש בשעות - מחצי שעה ועד שעות מספר - ייחודי לאשתורי הפרחי, ולא מצאנו אף נוסע אחר, יהודי או נוכרי, שהשתמש במידות זמן אלו. אשתורי השתמש במקום

52. "מארץ סיחון לסוריא - יומיים, מירושלים לקבר רחל חצי יום, מקבר רחל לכנסייה בבית לחם - מיל" (אייזנשטיין, 1926, עמ' 55).

53. "מציפורי לכפר קנה - חצי פרסה" (אייזנשטיין, 1926, עמ' 60).

54. "שתי פרסאות מכפר חנניה למירון" (אייזנשטיין, 1926, עמ' 68).

55. רבא, תשנ"ז, עמ' 27, הערה 17.

56. ארליך, תשנ"ד, עמ' 197-199.

57. קדר, תשנ"ב, עמ' 101.

58. פראוור, תשנ"ד, עמ' 50; פראוור, תשס"ה, בנספח 'מרחקים ומהירויות תנועה בדרכי הארץ על פי נוסעים עבריים', עמ' 439-440.

59. פלאי, תש"ל, עמ' 238. שם מצוין כי הפרסה הינה 30 סטדיות, ושווה ל-5.55 ק"מ.

60. לימור, תשנ"ח, עמ' 12.

אחד בלבד ביחידה 'פרסה',⁶¹ ובארבעה מקומות ביחידה 'מיל'.⁶² בארבעה מתוך חמשת המקומות הללו ציטט ממקורות חז"ל, ובחמישי אמד את המרחק מעכו לקפריסין ב-200 מיל, ואפשר להניח כי המרחק דרך הים היה שונה מהמרחק ביבשה, כך שלמעשה אפשר לומר שבעצם לא נקט שימוש עצמאי ביחידות אלו. רוב מוחלט של המרחקים המובאים בספר מובאים ביחידות של שעות - חצי שעה, שעה, שעה וחצי ועד שמונה שעות.

השימוש של אשתורי במונח 'שעה' נבע מן הסתם מהקושי במדידת מרחק בשימוש ב'חצי יום' או 'יום'. עם זאת במרחקים קצרים שהיה יכול לאמוד ביתר דיוק, עד 2-3 ק"מ, השתמש ביחידות המרחק שהיו נהוגות בזמנו:

1. מטחוי קשת - המונח חוזר שש פעמים בספר,⁶³ ומוכר גם מבורכהרד מהר ציון⁶⁴ ומדניאל הרוסי.⁶⁵ קשה לאמוד בדיוק את אורך מידה זו, אך רופא טוען כי מדובר במרחק שבין 150 ל-200 מטר.⁶⁶
2. מרוצת הסוס - הביטוי חוזר שלוש פעמים,⁶⁷ וגם פה אי-אפשר לקבוע בוודאות את שיעורי המידה; הרושם העולה מדוגמאות יחידות אלו הוא שהמרחק נע בין קילומטר יחיד לשניים.
3. מספר אמות משתנה - בכמה מקומות השתמש אשתורי באמות, כמו למשל המרחק בין רמלה ללוד - 1500 אמה,⁶⁸ או מקבר רחל לבית לחם - 2000 אמה.⁶⁹
4. תחום שבת - לעתים השתמש אשתורי במושג זה כדי לציין אלפיים אמה, כמו למשל

61. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' ע.

62. שם, עמ' מה, סב, עה, שעח.

63. א. "הר המשחה צפונית לקבר חולדה כמטחוי קשת" (חבצלת, תשס"ד, עמ' צו).

ב. "שער הרחמים צפונית לשער שושן כמטחוי קשת" (שם, עמ' קיג).

ג. "בית הכנסת של טבריה כמטחוי קשת מציון רבי ירמיה" (שם, עמ' קנח).

ד. "באל חמה הברכות סמוכות לירמוך כמטחוי קשת" (שם, עמ' רכ).

ה. "חציית נחל אל עריש מהים כמטחוי קשת" (חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' יז).

ו. "מערת המכפלה מקבר אבנר בן נר כמטחוי קשת" (שם, עמ' עג).

64. ארליך, תשנ"ד, עמ' 199.

65. רבא, תשמ"ז, עמ' 12.

66. רופא, תשל"ח, עמ' 167-169.

67. א. "בית הדשן לצפון ירושלים כמרוצת הסוס" (חבצלת, תשס"ד, עמ' צו).

ב. "כפר כמר... הוא לצפון עכו כמו שעה וקורין לה צומריא והיא סמוכה לים כמרוצת הסוס" (חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' לח) - כקילומטר וחצי.

ג. "למזרח יזרעאל ביושר כמרוצת הסוס עין ג'אלות" (חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סא) - כשני קילומטר וחצי.

68. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

69. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' עב.

המרחק בין טבריה למעון⁷⁰ והמרחק בין בית שערים להר תבור.⁷¹

בדקנו גם אם הייתה בכפתור ופרח אחדות בשימוש במונחים הזמנים, ועלו נתונים אלו:

חצי שעה: 1. "ולדרום כניסת ירמוך בירדן כחצי שעה נכנס נחל קישון בירדן"⁷² - כ"5 ק"מ; 2. "וכפר כמר... הוא לצפון עכו כמו חצי שעה וקורין לו צומריא"⁷³ - כ"4 ק"מ; 3. "לדרום זאת העיר (צפת) ביושר כמו חצי שעה היא עכברא"⁷⁴ - כ"3 ק"מ; 4. "כחצי שעה לדרום עכברא, נוטה מעט למערב היא צרידה וקורין לה צידין"⁷⁵ - כ"4 ק"מ; 5. "למזרח גנוסר כחצי שעה הוא תנחום"⁷⁶ - כ"5 ק"מ; 6. "לדרום גנוסר כחצי שעה, טבריא"⁷⁷ - כ"8 ק"מ; 7. "לצפון טבריא כחצי שעה ארבל"⁷⁸ - כ"5.5 ק"מ; 8. "לדרום גוש חלב ביושר כחצי שעה היא מרון"⁷⁹ - כ"4 ק"מ; 9. "לצפון יזרעאל ביושר כחצי שעה היא שונם"⁸⁰ - כ"5 ק"מ; 10. "למזרח שונם כחצי שעה היא טבעון"⁸¹ - כ"5 ק"מ; 11. "למזרח הר תבור כחצי שעה מקום קורין לו היום דנה"⁸² - כ"11 ק"מ; 12. "למערב עין גנים (ג'נין) כחצי שעה היא ברק וקורין לו ברקין"⁸³ - כ"5 ק"מ; 13. "לדרום גזר כחצי שעה הוא דותן"⁸⁴ - כ"2 ק"מ; 14. "ואל מערב חברון כחצי שעה הוא מגדל עדר"⁸⁵ - כ"4.5 ק"מ; 15. "למערב ירושלים כמו חצי שעה נוטה לצפון היא הרמתה ושם שמואל ע"ה כי שם ביתו"⁸⁶ - כ"7 ק"מ; 16. "לדרום חפרים כחצי שעה יבלעם - יבלה והוא על תל ולפניו נחל"⁸⁷ - כ"3 ק"מ; 17. "גבול עליון - גבול תחתון, כחצי שעה"⁸⁸ - כ"3 ק"מ; 18. "קבר רבי חצי שעה מצפון מזרח לציפורי"⁸⁹ - כ"1.5 ק"מ.

70. שם, עמ' נו.

71. שם, עמ' עז.

72. חבצלת, תשס"ד, עמ' רכ.

73. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' לח.

74. שם, עמ' נה.

75. שם, עמ' נו.

76. שם.

77. שם, עמ' נו.

78. שם.

79. שם, עמ' נט.

80. שם, עמ' סב.

81. שם.

82. שם, עמ' סג.

83. שם, עמ' סה.

84. שם, עמ' סו.

85. שם, עמ' עב.

86. שם, עמ' עד-עה.

87. שם, עמ' סג.

88. שם, עמ' פב.

89. שם, עמ' עז.

בטבלה להלן מוצג סיכום המופעים של המונח 'חצי שעה' והמרחק בק"מ שהוא מבטא.

מספר חזרות	מרחק בק"מ	אחוזים
8	4-3	4.4
5	6-4	27.7
3	11-6	16
2	2-1	11

מטבלה זו עולה שבמחצית מהמקומות שבהם השתמש אשתורי הפרחי במונח 'חצי שעה', המרחק הממוצע הוא של 3.5 ק"מ. ברוך טען כי בשלושה מקומות באזור הכינרת: בית צידה, גנוסר וכפר נחום, יש סטייה ניכרת יחסית למונח המבטא מרחק קצר. הוא הוסיף כי מאחר שאתרים אלו הם יוצאי דופן לנוסע יהודי בשל היותם אתרים נוצריים - ספק אם אשתורי הפרחי ביקר בהם, ומכאן עשוי לנבוע חוסר הדיוק במסירת הנתונים עליהם. לדעתנו ברוך הגיע למסקנה זאת עקב טעות בזיהוי צידין כבית צידה ולא כח'רבת צירין כהצעתנו,⁹⁰ טעות שהובילה לתפיסתו בדבר סטייה גדולה ובלתי־הכרחית.

גם המושג 'שעה' חוזר רבות אצל אשתורי:

1. ו"בית שאן עיניך הרואות הירדן למזרחו כמהלך שעה"⁹¹ - 7-6 ק"מ לערך; 2. "ירמוך נשפך לירדן כשעה מצאת הירדן מהכנרת"⁹² - כ"ז ק"מ; 3. ו"עכברא דרומית למרון כמו שעה"⁹³ - כ"ז ק"מ; 4. ו"הנה מצבת קבורת רחל היא לדרום ירושלים כמו שעה"⁹⁴ - כ"ז ק"מ; 5. "למערב עכברא כמו שעה הוא כפר חנניה"⁹⁵ - 7-6 ק"מ לערך; 6. "למערב כפר חנניה כמו שעה שזור"⁹⁶ - כ"ח ק"מ; 7. "למערב הר תבור הוא כסלות תבור לשעה וקורין לו כסל"⁹⁷ - כ"ז ק"מ; 8. "לדרום הר תבור ביושר כמו שעה הוא קישון ומשם יצא הנחל"⁹⁸ - כ"ח ק"מ; 9. "לדרום הר תבור כמו שעה נוטה מעט למערב הוא נעורן"⁹⁹ - כ"ח ק"מ; 10.

90. עיינו בנספח המקומות בסוף מאמר זה בערך 'צדדה-צודה'.

91. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמא.

92. שם, עמ' קמג.

93. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נט.

94. שם, עמ' עב.

95. שם, עמ' נט-ס.

96. שם, עמ' ס.

97. שם, עמ' סד.

98. שם.

99. שם.

"בזק וקורין לו איבזק תלך עוד לעולם הולך אל הדרום ואל שעה תמצא תבץ"¹⁰⁰ - כ"6 ק"מ;
 11. "כפר סמי (סאמיע) לצפון שזור כמו שעה"¹⁰¹ - 5-6 ק"מ לערך; 12. "דרומה מצרידה
 כשעה גנוסר"¹⁰² - 5-6 ק"מ לערך; 13. "רמלה לדרומה יבנה כמו שעה"¹⁰³ - כ"14 ק"מ; 14.
 "לדרום תמנה כשעה עדולם (עינייתיא)"¹⁰⁴ - כ"8 ק"מ; 15. "למזרח הרי גלבוע למערב בית
 שאן כמו שעה היא מודיעית"¹⁰⁵ - כ"8 ק"מ; 16. "לדרום ציפורי ביושר כמו שעה הוא בית
 שמש... וקורין לו שומשיה"¹⁰⁶ - כ"4 ק"מ; 17. "לדרום מגידו שעה הוא תענך"¹⁰⁷ - כ"7
 ק"מ; 18. "מבארות אל הרמה כמו שעה"¹⁰⁸ - כ"6 ק"מ; 19. "רמה - ירושלים כמו שעה"¹⁰⁹
 - כ"7 ק"מ.
 להלן טבלת סיכום המופעים של המונח 'שעה' וערכה בק"מ.

מספר חזרות	מרחק בק"מ	אחוזים
2	5-3	10
2	6-5	10
14	8-6	75
1	14	5

כ"75% מהנתונים מראים שהמונח 'שעה' מציין כ"7 ק"מ, ו-85% מראים מספר קרוב לכך.
 למעשה רק במקום אחד שבו ננקט המונח 'שעה' המרחק הוא 14 ק"מ - סטייה גדולה. כך
 שבאשר למרחק 'שעה' הנתונים שמסר אשתורי הפרחי די מדויקים. בחישוב סטטיסטי
 יוצא שהמושג 'שעה' הוא מרחק של 6.84 ק"מ.

100. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' נז.

101. שם, עמ' לח.

102. שם, עמ' נו.

103. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

104. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' נט.

105. שם, עמ' סב.

106. שם, עמ' סד.

107. שם, עמ' סה.

108. שם, עמ' ע.

109. שם.

חשוב להזכיר בנקודה זו את מפת סאנוטו - כיוון שמשרטטה השתמש ברשת ריבועים שאורך כל צלע שלהם 7 ק"מ - ולכן מזכירה מאוד את הנתונים שלפנינו, וגם מאחר שפראוור הגיע למסקנה זו באמצעות מדידות שערך.¹¹⁰

שעה וחצי: 1. "בית שאן מערבה ביושר כשעה וחצי יזרעאל - זרעין"¹¹¹ - כ"ז ק"מ;
2. "לצפון יזרעאל כמו שעה וחצי נוטה למזרח עין דאר"¹¹² - כ"י ק"מ; 3. "בית שאן...
למהלך שעה וחצי תמצא על שמאלך בתוך הנחל עיר אחת ושמה גבול בג' רפה"¹¹³ - כ"ח ק"מ.

המונח 'שעה וחצי' חוזר רק שלוש פעמים, כך שקשה לקבוע את מידת אחידותו על סמך נתונים יחידים אלו. ממוצע המרחק הוא 11.6 ק"מ - מרחק הגיוני אך הוא מבוסס על סטטיסטיקה בלבד. אפשר להניח כי זהו מרחק המציין מרחק גדול יותר מ"ז ק"מ - הליכת שעה.

שעתיים: 1. "רמלה למזרחה נוב עיר הכהנים כמו שעתיים"¹¹⁴ - כ"ז ק"מ; 2. "כפר לודים - כפר לובין מערבי צפוני ללוד כשתי שעות"¹¹⁵ - כ"ט ק"מ וחצי; 3. "גבע מערבית לדן כשתי שעות"¹¹⁶ - כ"ט ק"מ; 4. "חוקוק דרומית מערבית לצפת כמהלך שתי שעות"¹¹⁷ - כ"י ק"מ; 5. "לצפון עכו כשתי שעות מדבר זיף"¹¹⁸ - כ"ט ק"מ; 6. "שכם מערבה נוטה מעט לדרום כשתי שעות פרעתון"¹¹⁹ - כ"ב ק"מ; 7. "לדרום תמנה כשתי שעות גוש חלב וקורין לה ג'וש"¹²⁰ - כ"ט ק"מ; 8. "דרומית לשזור כשתי שעות אושה"¹²¹ - כ"ט ק"מ; 9. "לצפון אושה כשתי שעות כבול"¹²² - כ"ג ק"מ; 10. "למערב כבול כשתי שעות

110. פראוור, תשס"ה, בנספח 'מרחקים ומהירויות תנועה בדרכי הארץ על פי נוסעים עבריים', עמ' 439-440.

111. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא.

112. שם, עמ' סב.

113. שם, עמ' פב.

114. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

115. שם, עמ' קמו.

116. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג.

117. שם, עמ' נד.

118. שם, עמ' נח.

119. שם.

120. שם, עמ' נט.

121. שם, עמ' ס.

122. שם.

עכו".¹²³ - כ"ב 15 ק"מ; 11. "למזרח הר תבור ביושר חפרים וקורין לה חפרה"¹²⁴ - כ"ב 14 ק"מ;
 12. "לצפון עין דור כשתי שעות הר תבור"¹²⁵ - כ"ב 6 ק"מ; 13. "לצפון הר תבור כשתי שעות
 היא ציפורי"¹²⁶ - כ"ב 13 ק"מ; 14. "שונם מערבה ביושר כשתי שעות מגידו"¹²⁷ - כ"ב 15 ק"מ;
 15. "סימוניא לדרום מערב ציפורי כשתי שעות"¹²⁸ - כ"ב 9 ק"מ; 16. "לדרום יזרעאל ביושר
 כשתי שעות הוא עין גנים וקורין לו ג'נין"¹²⁹ - כ"ב 12 ק"מ; 17. "למזרח ג'נין ביושר בהרי
 הגלבוע לדרום הוא מרואן - דאר מרואן"¹³⁰ - כ"ב 11 ק"מ; 18. "לדרום שכם ביושר כשתי
 שעות הוא תמנת חרס וקורין לו כפר חרס"¹³¹ - כ"ב 16 ק"מ; 19. "שומרון שכם למזרחו כשתי
 שעות"¹³² - כ"ב 12 ק"מ.
 להלן טבלת סיכום מופעי המונח 'שעתיים' וערכן בק"מ.

מספר חזרות	מרחק בק"מ	אחוזים
1	6	5.2
3	11-9	15.7
5	13-12	26.3
5	15-14	26.3
3	17-16	15.7
1	21-19	5.2
1	25	5.2

123. חבצלת ודבורביצר, תשס"ז, עמ' ס.

124. שם, עמ' סג.

125. שם, עמ' סב.

126. שם, עמ' סד.

127. שם, עמ' סה.

128. שם, עמ' סד.

129. שם, עמ' סה.

130. שם, עמ' סה.

131. שם, עמ' סו.

132. שם, עמ' סו.

בחישוב סטטיסטי של התוצאות יוצא כי שעתיים הן שוות ערך ל-13.89 ק"מ, מה שמתאים כמעט לחלוטין לקביעתנו הקודמת כי מדובר ב-7 ק"מ לשעת הליכה.

שלוש שעות: 1. "בזק שלוש שעות מדרום מערב לבית שאן"¹³³ - כ"17 ק"מ וחצי;
2. "טובאס - שלוש שעות דרומה שוכנת שכם"¹³⁴ - כ"15 ק"מ; 3. "רומי צפוני שלוש שעות ביושר מצפורי"¹³⁵ - כ"5 ק"מ; 4. "שילה לדרום שכם שלוש שעות ביושר"¹³⁶ - כ"19 ק"מ; 5. "מלבונה לבארות שלוש שעות"¹³⁷ - כ"17.5 ק"מ; 6. "ירושלים לעזאזל שלוש שעות"¹³⁸ - כ"22.5 ק"מ; 7. "נוב שלוש שעות ביושר למערב הרמה נוב עיר הכהנים"¹³⁹ - כ"14 ק"מ; 8. "מנוב אל לוד למערב נוטה מעט לצפון כשלוש שעות"¹⁴⁰ - כ"17.5 ק"מ; 9. "ביתר למערב ירושלים דרומי שלוש שעות"¹⁴¹ - כ"12 ק"מ; 10. "מנוב למערב שלוש שעות ביושר צריפין ונקרא צרפאן"¹⁴² - כ"21 ק"מ; 11. "צרעה ואשתאול לדרום לוד שלוש שעות מזרחי"¹⁴³ - כ"22 ק"מ; 12. "מיבנה לאשדוד שלוש שעות לדרום"¹⁴⁴ - כ"15.5 ק"מ; 13. "מעקרון לאשדוד שלוש שעות"¹⁴⁵ - כ"17 ק"מ; 14. "עזה מדרום לאשקלון שלוש שעות"¹⁴⁶ - כ"17 ק"מ.

133. חבצלת ודוברי צר, תשס"ז, עמ' נז.

134. שם.

135. שם, עמ' סד.

136. שם, עמ' סז.

137. שם, עמ' ע.

138. שם, עמ' עב.

139. שם, עמ' עה.

140. שם, עמ' עה.

141. שם, עמ' עד.

142. שם, עמ' עה.

143. שם, עמ' עח.

144. שם.

145. שם, עמ' עט.

146. שם.

להלן טבלת סיכום מופעי המונח 'שלוש שעות' וערכן בק"מ.

מספר חזרות	מרחק בק"מ	אחוזים
1	5	7.1
2	14-12	14.2
2	16-15	14.2
5	18-17	35.7
2	21-19	14.2
2	23-22	14.2

ב'שלוש שעות' ההערכה דלעיל נשמרת פחות, ובחישוב סטטיסטי מדובר במרחק של 17.46 ק"מ לעומת 21 ק"מ, שהיה אמור להיות להנחתנו מרחק ההליכה במשך זמן זה. ברור כי הבדל זה נובע מקושי להעריך את המרחק ככל שזמן ההליכה רב יותר.

ארבע שעות: 1. "עקרון רחוקה מן הים ארבע שעות"¹⁴⁷ - כ"מ 15 ק"מ וחצי; 2. "ככפר סאמיע ממערב צפת ארבע שעות"¹⁴⁸ - כ"מ 18 ק"מ; 3. "תמנת מדרום לצור ארבע שעות נוטה למזרח"¹⁴⁹ - כ"מ 20 ק"מ; 4. "אכשף לדרום תענך ארבע שעות על שפת הים קורין לו ארסוף"¹⁵⁰ - כ"מ 50 ק"מ; 5. "דותן מרוחקת משכם ארבע שעות לצפון"¹⁵¹ - כ"מ 21 ק"מ; 6. "מדותן לשומרון בהרי אפרים כארבע שעות וקוראים לו סבסטיאי"¹⁵² - כ"מ 15 ק"מ וחצי; 7. "מנוב ארבע שעות מערב וטיפה לדרום"¹⁵³ - כ"מ 25 ק"מ; 8. "אשקלון מדרום לאשדוד ארבע שעות"¹⁵⁴ - כ"מ 17 ק"מ; 9. "יתור אל דרום [חברון כארבע שעות]"¹⁵⁵ - כ"מ 20 ק"מ.

147. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' כד.

148. שם, עמ' נה.

149. שם, עמ' נח.

150. שם, עמ' סה.

151. שם, עמ' סו.

152. שם.

153. שם, עמ' עה.

154. שם, עמ' עט.

155. שם, עמ' פ.

להלן סיכום מופעי המונח 'ארבע שעות' וערכן בק"מ.

מספר חזרות	מרחק בק"מ	אחוזים
6	20-15	66.6
2	25-21	22.2
1	50	11.1

אפשר לראות כי ממוצע המרחקים הוא 19 ק"מ, בלא חישוב הנתון החריג של 50 ק"מ בין תענך לארסוף. אמנם על פי חישוב של 7 ק"מ לשעה אמורים להגיע ל-28 ק"מ, אך כמו שראינו בממוצע המרחק בשימוש במונח 'שלוש שעות', ככל שזמן ההליכה עולה התוצאות מדויקות פחות.

חמש שעות: מוזכר פעם אחת בלבד: "מיפו לעקרון חמש שעות והוא מזרחי ליבנה"¹⁵⁶ – כ-22 ק"מ וחצי.

שמונה שעות: גם נתון זה מובא פעם אחת בלבד: "שמבית אל לקבורת רחל שמונה שעות"¹⁵⁷ – כ-23 ק"מ.

מהלך יום: אשתורי אמר כי מהלך היום כולו הוא 40 מיל,¹⁵⁸ והצביע על משולש בין עזה, חברון ובאר שבע כמשולש שכל צלע שלו שוות ערך למהלך יום: מבאר שבע לחברון – 42.2 ק"מ, מבאר שבע לעזה – 45 ק"מ ומחברון לעזה – 58 ק"מ. אשתורי היה מודע לכך שהמרחק בין חברון לעזה הוא הגדול ביותר – ומתאים כמעט במדויק להגדרתו הקודמת של 40 מיל – וכתב בפירושו: "ובין עזה לחברון כמו יום שלם", ואצל השאר כתב רק "כמו יום".¹⁵⁹ הוא גם היה מודע להבדלים שבין המרחקים דוגמת לוד ועקרבית: "...לזה שערתי בעקבי שהדרך בין ירושלים ועקרבית בענין כרם רבעי, הוא יותר ממה שיש בין ירושלים ללוד".¹⁶⁰ ואכן המרחק בין לוד לירושלים הוא 36 ק"מ, בעוד המרחק לעקרבית הוא 41 ק"מ. אנו מזהים רגישות רבה לתנאי הדרך והיכרות אישית עם נתוני השטח בלא הסתמכות על תצפיות של אחרים. אשתורי ציין כי גם ליריחו המרחק הוא יום, כ-26 ק"מ; ודומה כי הזכיר

156. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עט.

157. שם, עמ' סט.

158. שם, עמ' סב. מיל הוא 1480 מטר, כך שמהלך יום אחד הוא 59.2 ק"מ.

159. שם, עמ' פ.

160. שם, עמ' עה.

את יריחו בהתייחסו למשנה, שכתוב בה גם על עקרבת ולוד. (יריחו אצל אשתורי מייצגת את הירדן המצוין במשנה).¹⁶¹

מהלך יום החורף: אשתורי ציין פעם אחת גם כי המרחק מירושלים לחברון הוא כמהלך יום חורף, כלומר קצר יותר מיום רגיל - כ־30 ק"מ.

לסיכום יש לומר כי במרחקים הקצרים המוגדרים 'חצי שעה' או 'שעה', אפשר להצביע על אחידות בהגדרה לפי שיעור של 7 ק"מ לשעה, אך ככל שעולים במספר השעות הדיוק פוחת. במונח 'שעה' מדובר ככל הנראה בשעה זמנית, שכן בהיעדר שעונים קשה לחלק את היום לשעות שוות באורכן כמקובל בימינו, ולכן קשה לצפות לדיוק בשימוש בשיטה זו. חוסר דיוק מתגלה גם בשימוש ב'חצי יום' או ב'יום'. סיבות נוספות לחוסר הדיוק בשימוש ביחידת זמן הן שאין דיון בסוג הדרך או באופייה הטופוגרפי ובאמצעים שבהם נערך המסע - חמור, סוס, או הליכה ברגל - ולא נוכל לדעת האם במסעותיו השתמש אשתורי באמצעי תנועה מסוים. קצב הליכה של 7 ק"מ לשעה הוא מהיר אך אפשרי, ובסוס או בחמור הוא סביר לחלוטין. לשימוש ביחידת הזמן 'שעה', שהיא כאמור ייחודית לאשתורי הפרחי, יש השלכה מרכזית באשר לאופי החומר הגאוגרפי-היסטורי שבספר **כפתור ופרח**. שימוש באותה יחידת המרחק אצל כמה נוסעים יכול לנבוע מכמה סיבות: 1. תרבות מוצא זהה (כגון השימוש בוורסטות בספרות הנוסעים הרוסים); 2. העתקה מנוסע אחד למשנהו; 3. העתקה ממקור משותף קדום.

לעומת זאת שימוש במונח שונה וייחודי, כפי שמצוי ב**כפתור ופרח**, עשוי לכאורה להעיד על כתיבה מקורית או לכל הפחות על עריכה מחודשת של החומר. בכתבי נוסעים אחרים שהשתמשו ביחידות המרחק המקובלות (מיל, פרסה, ורסטה), בשונה מאשתורי, אין ביכולתנו לקבוע אם כתבו על סמך בדיקה, העתיקו ממקור אחר או שמעו מפי מורה הדרך. סביר להניח שבמקרה של עולי רגל הבאים לביקור קצר וחד-פעמי, שתי האפשרויות האחרונות הן הנכונות.

ננסה לברר אם אשתורי הפרחי תרגם את המונחים 'מיל' ו'פרסה' לשעות - פעולה שאינה מצריכה ביקור ממשי באתרים שאופיינו ביחידות אלו - או שהשימוש בשעות אכן מעיד על בדיקת הזמנים בפועל בשטח. להערכתנו, התקיים שילוב של שתי האפשרויות; אשתורי הפרחי ודאי נעזר בספרות נוסעים קודמת המשתקפת בעיקר בנוגע לתוואי המסלול או למקומות שתיאר. תיאור המסע, כפי שעולה מספרו של אשתורי, הוא תיאור מסע קלסי של עולה רגל יהודי בימי הביניים, ותוואי המסלול שלו הושפע בלא ספק מספרות עולי

161. משנה, מעשר שני ה, ב.

רגל יהודים קודמת, המתארת מסלול זהה פחות או יותר.¹⁶² לעומת זאת אין להתעלם מכך שאשתורי הפרחי שהה בארץ תקופה ארוכה: "הן הייתי כשני שנים בגליל דורש וחוקר, ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים, לא מנעתי עצמי שעה אחת מרגל את הארץ".¹⁶³ לצורך כתיבת חיבורו היה אשתורי יכול לוותר על שימוש מאולץ בנתונים קודמים. בכל מקרה ברור שהכיר את הארץ היכרות יסודית לאין ערוך מכל עולה רגל שבא לביקור חד-פעמי, ולפיכך לא נזקק להיעזר בציון מרחקים המובאים בחיבורים אחרים. אשתורי העיד על עצמו שחקר ובדק את אזורי הארץ ולאחר מכן כתב את מסקנותיו, על כן סביר להניח שדרך ציון המרחקים בשעות היא מקורית ואינה תרגום יחידות מוכרות אחרות כמיל או כפרסה.

כפי שציינו לעיל, השימוש ביחידת זמן במקום ביחידת מרחק נעשה בשל הקשיים האובייקטיביים למדידת דרך בעת ההיא, ואנו משערים - אף כי אי-אפשר להוכיח זאת - שזו הייתה דרך עממית של התושבים המקומיים לציון מרחקים, ולאחר שהות ארוכה בארץ ישראל אימץ אשתורי שיטה זו. אגב גם כיום נוהגים להשתמש ביחידת זמן כדי לציין מרחק. שיטה זו אינה מצריכה ידיעה והבנה גאוגרפית, והייתה מן הסתם רווחת במיוחד בימים שבהם היה קשה למדוד מרחקים באמצעים אחרים. לפיכך אשתורי הפרחי מייצג את הרובד העממי (ולא הלמדני) בכל הקשור להערכת המרחקים.

ביטוי גרפי לממצאים

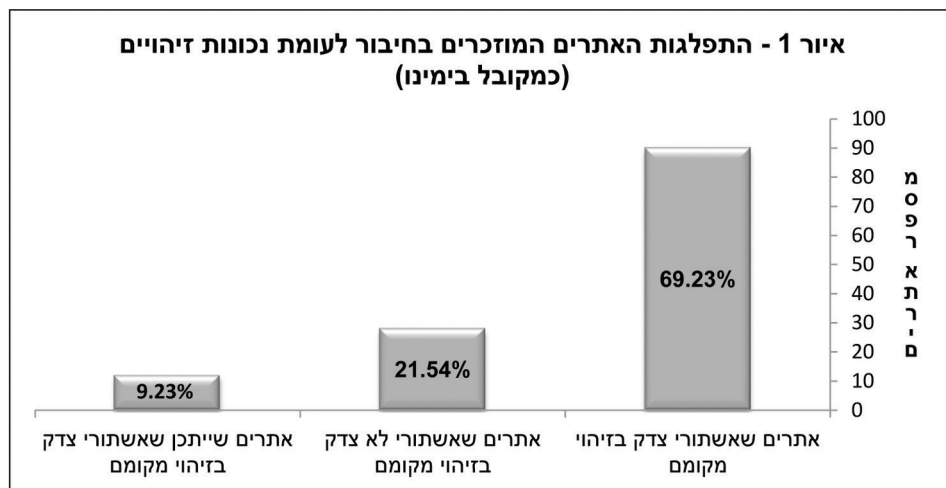
אשתורי הפרחי הזכיר בספרו כ-130 אתרים ומקומות. מספר זה אינו כולל את אתרי עבר הירדן המזרחי (שלא עסקנו בו מפאת קוצר היריעה), ויש לקחת זאת בחשבון בניתוח הסטטיסטי שלהלן.

המקומות הנידונים פולחו לכמה קטגוריות והן יוצגו בגרף כדי להמחישן, ובהמשך נברר את משמעותן.

ראשית נבחן אם 'הצליח' ראשון חוקרי ארץ ישראל במחקריו וזיהה נכונה את המקומות כפי הידוע לנו כיום במחקר:

162. המסלולים שבהם תר את הארץ: אנו מחלקים את נדודי אשתורי לשישה מסלולים ברחבי הארץ ועבר הירדן: מסלול א - מצפון לדרום על יד הירדן; מסלול ב - מדן לדרום לאורך הים; מסלול ג - אזור בית שאן והגליל התחתון; מסלול ד - אזור שומרון ובנימין; מסלול ה - ירושלים, חברון ודרומה; מסלול ו - עבר הירדן המזרחי.

163. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' נב.

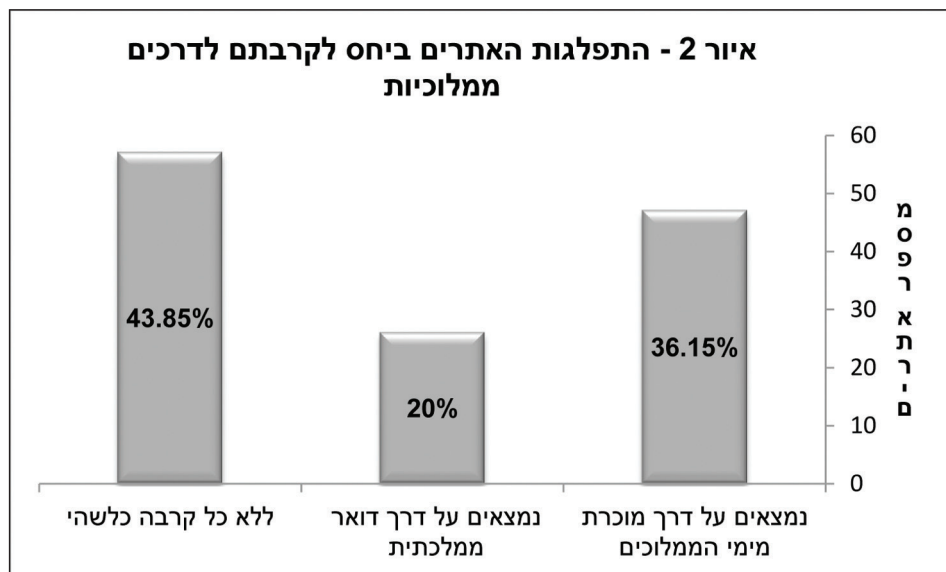

בהתבסס על הבדיקה המוצגת בדיאגרמה זו, מדובר בזיהוי ודאי של כמעט 70% מהאתרים הנזכרים, ואם נוסיף את המקומות המסופקים (9.23%) נגיע לתוצאה הקרובה ל-80%, הראויה להערכה בהתחשב בזמנו ובכלי המחקר שעמדו לרשותו. הספק קיים בנוגע לחלק מהמקומות, מאחר שלא תמיד הצלחנו להבין למה התכוון אשתורי - לעתים בשטח ולעתים בכתוב.

הערכה נוספת שאפשר לחלץ מהנתונים קשורה למיקום האתרים שזיהה אשתורי. רוב הנוסעים נהגו לסייר במקומות מרכזיים שהגישה אליהם נוחה, ובתקופה הממלוכית התבטאו המרכזיות והנגישות ביחס לדרך הדואר.¹⁶⁴ באיור להלן תוצג התפלגות האתרים ביחס לקרבתם לדרכים ממלוכיות.¹⁶⁵

164. על דרך הדואר הממלוכית, ראו: ציטרין-סילברמן, 2004.

165. על פי קדמון, תשט"ז.

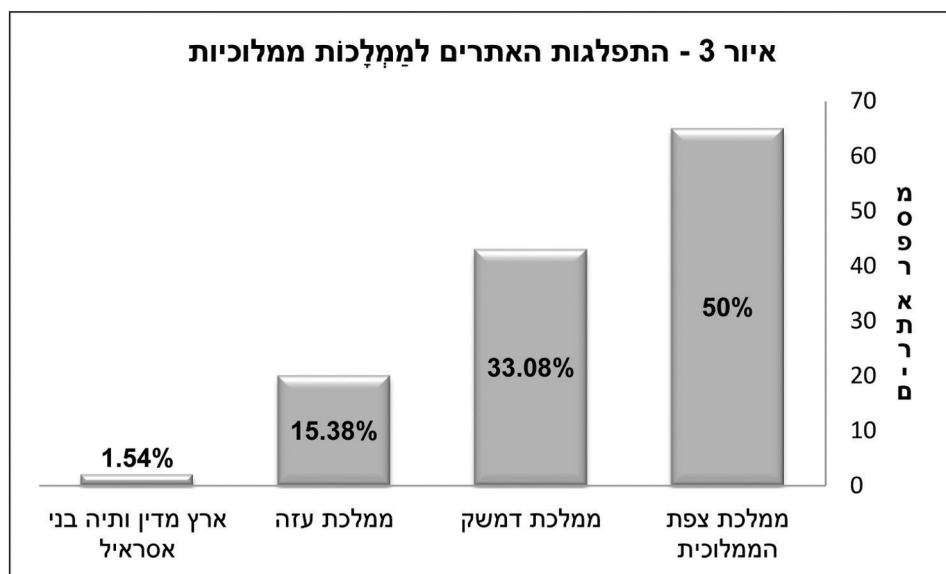

אנו יכולים לראות כאן כי אין קשר ברור בין האתרים הנחקרים ובין הדרכים הממלוכיות הידועות לנו, ואפשר להניח כי עבודת אשתורי הייתה יסודית ומקיפה, ולא אחת הוא סטה מן הדרך הראשית כדי להגיע לכל מקום; ככלות הכול זה מה שמבדילו ממבקרים לשעה שלא היה סיפק בידם לנהוג כך.

מעניין לציין שאין הרבה אתרים על הדרך הממלכתית; בשונה מתקופות רבות שבהן השפיעה הדרך הראשית על ההתיישבות, אפשר שבזמן הממלוכים הקרבה לדרך הדואר לא היוותה שיקול בבחירת מקום יישוב.¹⁶⁶

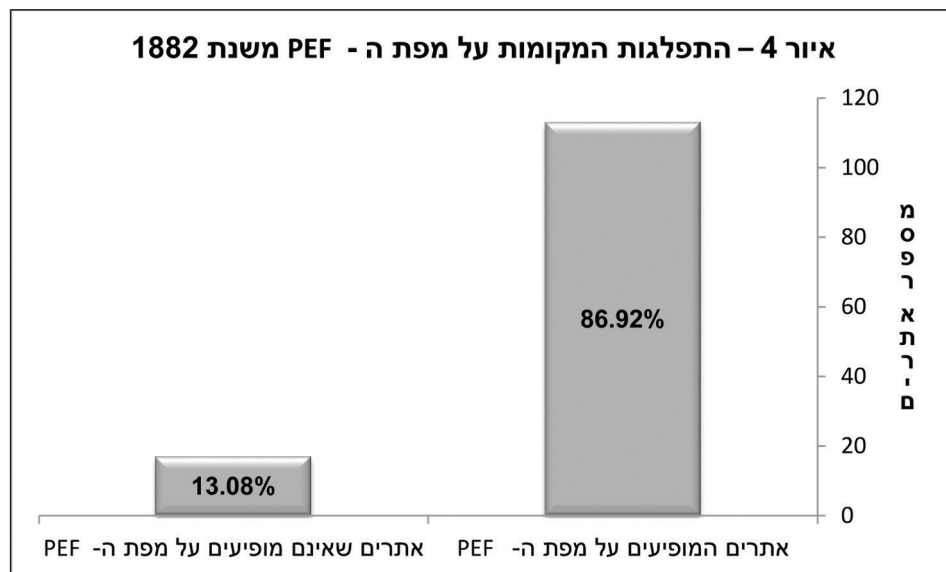
עוד בדיקה שעשינו נוגעת לחלוקה המנהלית בתקופה הממלוכית. כידוע הייתה הארץ מחולקת לשלוש מְמָלְכוֹת - צפת, דמשק ועזה, והייתה בה גם חלוקה פנימית לנפות, שנקראו 'עמלים'. האם אשתורי התרכזו בממלכה מסוימת יותר מבאחרות?

166. על מערכת הדרכים בתקופה הצלבנית, ראו: פרידמן ופלד, תשנ"ז, מפת הדרכים, עמ' 323-341, אך בסיכום מצינויות המחברות כי בתקופה הממלוכית חל שינוי ניכר עם הרס ערי החוף.

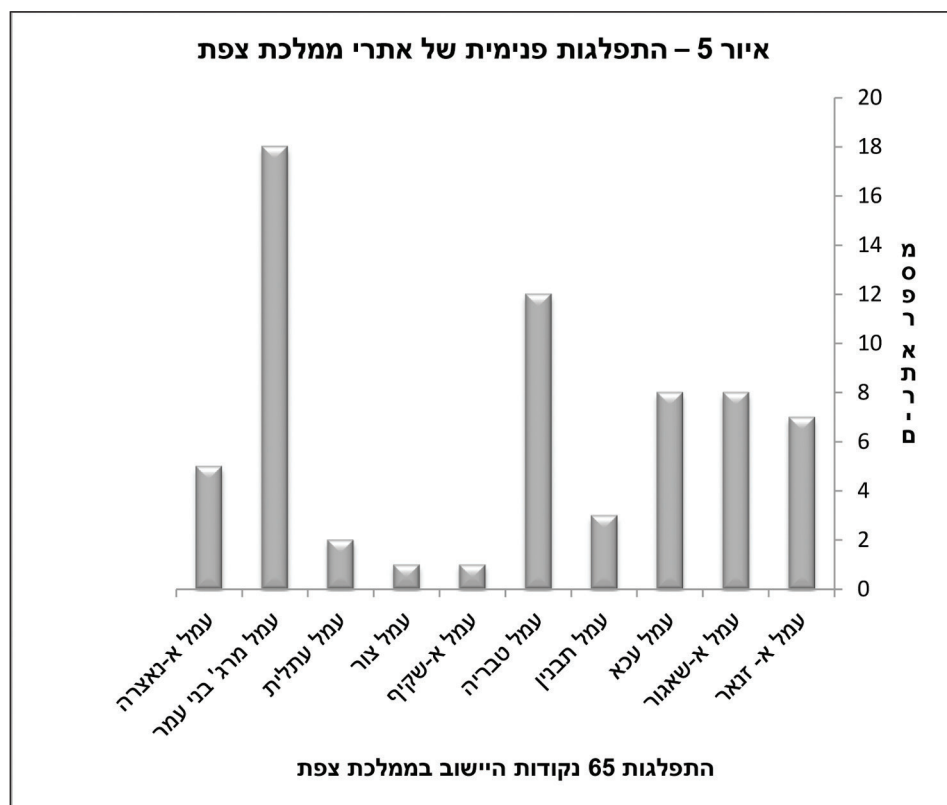

מחצית מן האתרים המובאים אצל אשתורי הם בממלכת צפת, כלומר בצפון הארץ. אחריה ממלכת דמשק, 33%, השולטת על אתרי ההר (במרחב שבין שכם לחברון), והאתרים שבממלכת עזה הם 15% בערך מכלל האתרים. עובדה זו עשויה להצביע על התיישבות דלה יותר ועל היכרות מועטה יותר, וכנראה שהסבר מלא לנתונים כרוך בשילוב שני הנימוקים.

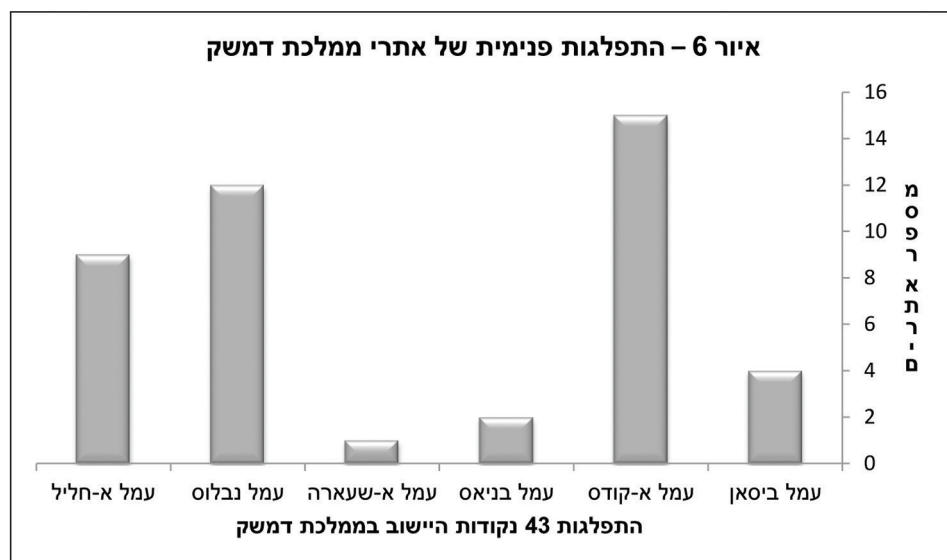
כדי לבחון את השתמרות השמות מימי אשתורי ועד לימינו נשתמש במפת הסקר הבריטי משנת 1882, וננסה לראות אם רמת ההשתמרות גבוהה או שנשתכחו שמות רבים במהלך הזמן.

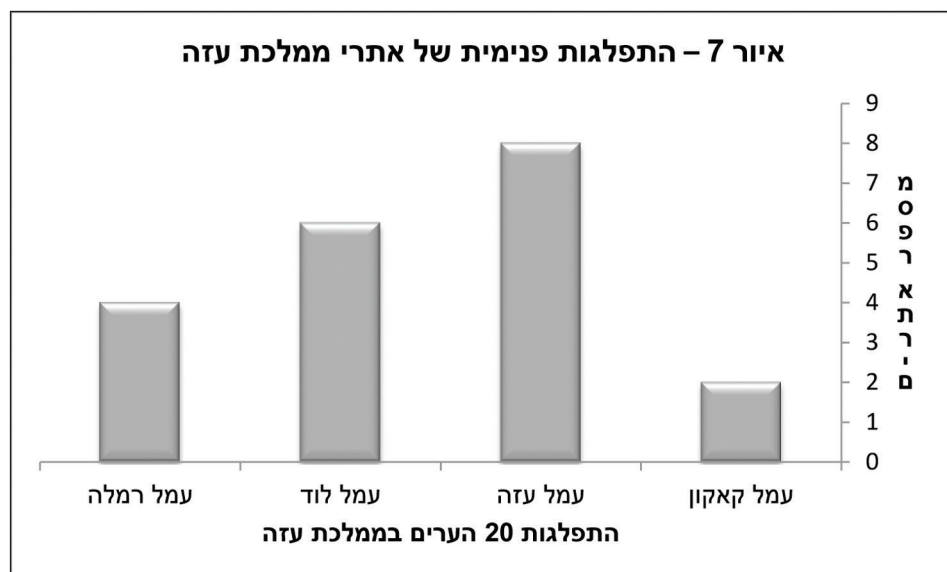
אנו רואים השתמרות יוצאת מן הכלל של שמות מהתקופה הממלוכית עד לזמן עריכת המפה, כיוון שכ-87% מהאתרים מצוינים במפה אף שעברו 560 שנה בין שני החיבורים. ברור שסייעה להשתמרות השמות החלפת הממלוכים בעות'מנים - שליטים רחוקים הממעטים להתערב בשמות אתרי הפרובינציה המרוחקת ממרכזיהם.

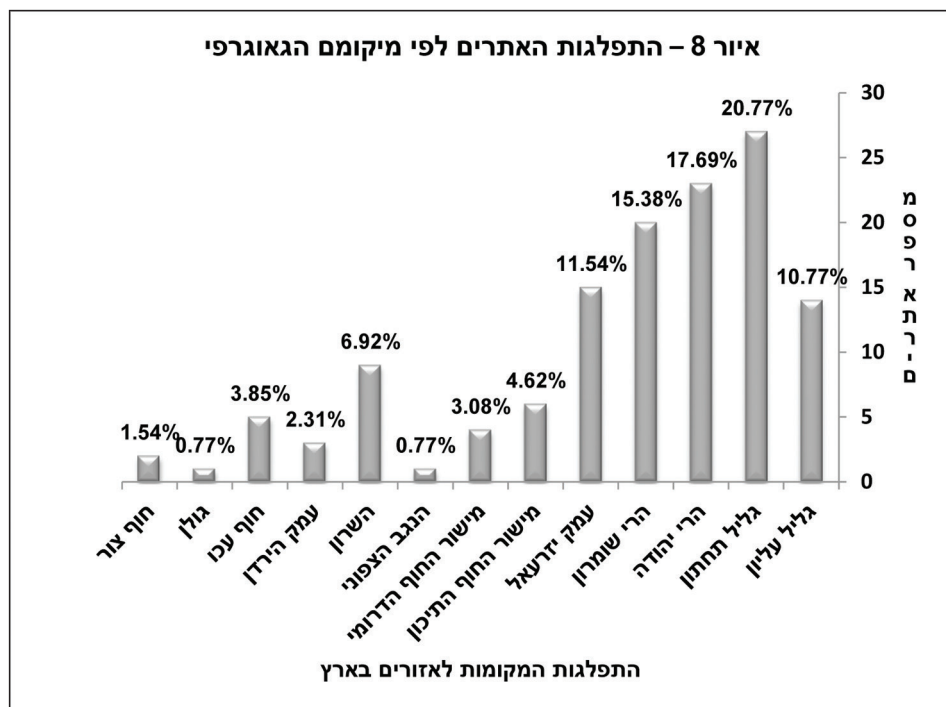
בגרף זה אנו יכולים לראות במובהק שאזור עמק יזרעאל, הקרוי עמל מרג' בני עמר, מקבל 'חס מועדף' מבחינת זיהויים, וכך גם בנוגע לאזור טבריה. בהמשך נקבל אישוש גם מהחלוקה לאזורים גאוגרפיים, ונראה שבאזור הגליל התחתון מספר הזיהויים הוא הרב ביותר.

את אזור ההר סיקר אשתורי סיקור טוב בהשוואה לאזורים אחרים, בעוד 'עמל אלקודס' מוביל במספר הזיהויים אך לא במובהקות רבה מאוד.

איור 8 - באיור להלן תוצג התפלגות האתרים לפי מיקומם הגאוגרפי.¹⁶⁷

מגרף זה עולה כי אזורי צפון הארץ וההר זכו למספר זיהויים רב, ואולי יש בכך כדי לרמוז על ריכוז היישובים בארץ ישראל בתקופה הממלוכית, אף על פי שמדובר בזיהויים עתיקים של מקומות שחלקם לא היו קיימים בתקופה הממלוכית.

סיכום ומסקנות

נראה כי אשתורי הפרחי וספרו **כפתור ופרח** הם תופעה מיוחדת במינה בימי הביניים, ועד למאה ה־18 לא נמצא כמותה ברוחב ובהיקף.¹⁶⁸ ברור כי שבע השנים שבילה אשתורי בשבילי ארצנו הקנו לו ידע נדיר המצדיק את תפיסתו כראשון חוקרי ארץ ישראל הראוי לתואר זה. זיהויי המדויקים ב-70%-80% מציוני האתרים מדהימים בפני עצמם, על רקע השיטות הפשוטות שבהן השתמש, הכוללות ניצול השתמרות השמות (113 מתוך 130 השמות שהזכיר השתמרו מאות שנים לאחר ימיו, במפת הסקר הבריטי), התבוננות

167. החלוקה לאזורים גאוגרפיים נעשתה על פי המפה שהביא ברור, תשנ"ה, עמ' 15.

168. קליין, תרצ"ו, עמ' 52-64.

טופוגרפית והגיון מושכל. אשתורי אחראי לכמה זיהויים ראשוניים וייחודיים דוגמת מקום ביתר, אשתאול ומודיעין. הוא גם תיעד ואולי אף יצר מסורות קדושות בארצנו, דוגמת קבר דן ברמות יששכר ובית השונמית בסולם,¹⁶⁹ וכן תיאר את מה שראוי לכנות 'ממצאים ארכאולוגיים בלתי־ידועים' עד לימיו, דוגמת בית כנסת בבית שאן, שערי ירושלים והר ציון הגבוה מהר הבית. כתיבתו אינה מתאפיינת בריבוי התייחסויות לקברים ולאגדות. אנו יכולים לדלות מכתביו גם פרטים מנהליים על התקופה הממלוכית, דוגמת החלוקה לממלכות ולנפות (עמל).

אשתורי נקט שיטת מדידה מיוחדת במינה אגב תיאור מרחק בזמן נסיעה או הליכה, כמקובל בקרב אנשים משכבות משכילות פחות. רובו המוחלט של החומר הנוגע לאשתורי זכה לעניינם של אנשי מדע רק במאת השנים האחרונות, למן לונץ בתחילת המאה, קליין בשנות ה־20, ואחריהם וילנאי, פראוור וברסלבי, שכתבו עד לשנות ה־80. מאז לא נתפרסם שום מחקר מקיף המתחשב בגילויים האחרונים בתחום הארכאולוגיה והספרות.

במחקר זה ניסינו לבחון את החומר שנכתב עד כה אל מול החומר שהתחדש בנושאים אלו, ולהגיע להבנות חדשות בכפתור ופרח. ברצוננו לציין שככל שהעמקנו במחקר גברה הערכתנו למחבר: אשתורי הפרחי, יליד פרוכנס, בן המאה ה־14, סבל בחייו לא מעט עד שהגיע לארצנו והשקיע את כל מרצו כדי לחבב את הארץ בעיני תושביה היהודים בהקרבה אישית גדולה - למשל מעברו לבית שאן, המבודדת ומעוטת אנשי מעלה בשיעור קומתו - וכל זאת כדי להוכיח את עמדתו הבסיסית שבית שאן היא ארץ ישראל לכל דבר ועניין. יש לציין עוד כי אף שהמחקר מתרכז בעיקר בפרק אחד מתוך 60 פרקי הספר (הללו אינם רלוונטיים במישורין כיוון שאינם עוסקים בגאוגרפיה של ארץ ישראל), קשה שלא להתרשם מרוחב ידיעות אשתורי ומיכולתו. כפתור ופרח הוא חיבור הלכתי מפליא, שנכתב כמעט בלא נגישות לספרים וחדש חידושים ייחודיים (דוגמת הרצון לחדש את עבודת הקרבנות ואת הסמיכה). גם נושאים ארץ־ישראליים אחרים שלא נגענו בהם כאן מובאים בספר (תרומת אשתורי להכרת נומיסמטיקה, בוטניקה, זואולוגיה, לבוש ומנהגים).

נסכם ונאמר כי החיבור **כפתור ופרח** הוא חיבור הרואה את ארץ ישראל המקראית בעיני בן המאה ה־14 ולא את ארץ ישראל בתקופת ימי הביניים. מובע בו ניסיון להחיות את העבר בכוח אף שזה שנים רבות עם ישראל נמצא בגלות וכמעט נשכח זכרם מן הארץ. לדעתנו יש חשיבות רבה לחיבור זה לנו - שזכינו לשוב לארץ ישראל ולחקור את סודותיה - ולאשתורי יש תפקיד חשוב בהחלט בנשיאת לפיד הזיכרון לאורך שנות הגלות, שכן אנו חייבים הרבה מהזיהויים ההיסטוריים של ימינו אנו לחוקר החלוצי־הנחשוני הזה.

169. עיינו בערך 'שונם' ובערך 'דנה' בנספח המקומות שבסוף מאמר זה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבי־יונה, תשכ"ד מ' אבי־יונה, מסות ומחקרים בידעת הארץ, תל אביב-ירושלים תשכ"ד.
- אבניאון, 2003 א' אבניאון, המילון האנציקלופדי של המקרא, תל אביב 2003.
- אדלר, תשס"ב י' אדלר, "מקום שריפת הפרה האדומה", תחומין כב (תשס"ב), עמ' 537-542.
- אוישקין, תשס"ט ד' אוישקין, "חפירת בדיקה בביתר, מעוזו האחרון של בר כוכבא", קדמוניות 136 (תשס"ט), עמ' 108-112.
- אייזנשטיין, 1926 י"ד אייזנשטיין, אוצר מסעות, ניו יורק 1926.
- איילון ושנער, 1997 ד' איילון ופ' שנער, מילון ערבי-עברי ללשון הערבית החדשה, מהדורה אינטרנטית.
- איילון, תשנ"ה א' איילון, "ממצאים ארכיאולוגיים בתחומי רחובות ראשון לציון ונס ציונה", בתוך: אישים ומעשים בראשון לציון, רחובות, נס ציונה והסביבה (עורכים: ש' ומ' אהרוני), כפר סבא תשנ"ה, עמ' 18-20.
- איילון, תשנ"ט א' איילון, "פתח תקוה וסביבתה בימי קדם, בתוך: אישים ומעשים בפתח תקוה וסביבתה (עורך: מ' אהרוני), כפר סבא תשנ"ט, עמ' 10-12.
- איכה רבה איכה רבה, הוצאת ש' בוכר, תל אביב תשכ"ד.
- אילן, 1991 צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב 1991.
- אילן, תשנ"ז צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז.
- איש שלום, תשכ"ו מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשכ"ו.
- אליצור, תשמ"ד י' אליצור, "מקור המסורת על נבי סמואל", קתדרה 31 (תשמ"ד), עמ' 75-76.
- אליצור, תשמ"ה י' אליצור, "זיהוין של ארץ צוף והרמה עיר שמואל", בתוך: לפני אפרים בנימין ומנשה, ירושלים תשמ"ה.

- אליצור, תשס"ט י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, ירושלים תשס"ט.
- אסף, תש"א מ' אסף, הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים, תל אביב תש"א.
- ארליך, תשמ"ז ז"ח ארליך, "קבר יוסף והמבנה שעליו", בתוך: שומרון ובנימין, (תשמ"ז), עמ' 155.
- ארליך, תשנ"ד מ' ארליך, ארץ-ישראל בסוף התקופה הצלבנית על פי תיאורו של בורכרד מהר ציון, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשנ"ד, עמ' 32.
- ארליך, תשס"ח מ' ארליך, "ספר שבילי דירושלם המיוחס לר' יצחק חילו - מזויף?", ירושלים וארץ ישראל 6, תשס"ח, עמ' 59-87.
- ארליך, תשס"ט מ' ארליך, "לשאלת מיקום הרובע היהודי ובית הכנסת בירושלים בתקופה הממלוכית", קתדרה 129 (תשס"ט), עמ' 52-59.
- בלאו, תשמ"ו י' בלאו (מתרגם), תשובות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ו.
- בלנק, תשכ"א ח' בלנק, "תיאור ערבי של מחוז צפת במאה ה'4", טבע וארץ כ (תשכ"א) עמ' 363-369.
- בן דב, 1982 מ' בן דב, חפירות הר הבית, ירושלים 1982.
- בן מתתיהו, תש"ע י' בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, (בתרגום ל' אולמן), ירושלים תש"ע.
- בן צבי, תרצ"ח י' בן צבי, מסעות א"י לרבי משה מבסולה, ירושלים תרצ"ח.
- בן צבי, תשכ"ב י' בן צבי, "השומרונים בחבל בית שאן" בתוך: בקעת בית שאן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 74-79.
- ברור, תשנ"ה מ' ברור, אטלס אוניברסיטאי חדש, תל אביב תשנ"ה.
- ברוך, תש"ס א' ברוך, "תאור המסע של אשתורי הפרחי בספרו 'כפתור ופרח'", בתוך: ארץ ישראל כמוקד לעלייה לרגל ותיירות (עורכים: א' לב ומ' שילה), רמת גן תש"ס, עמ' 15-17.

- ברסלבי, תשכ"ב י' ברסלבי, "בית שאן כמרכז למחקריו של אשתורי הפרחי", בתוך בקעת בית שאן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 80-95.
- ברסלבי, תשכ"ח י' ברסלבי, "קבר יוסף בשכם וגבעת פנחס", מחניים קטז (תשכ"ח), עמ' קמב-קמג.
- ברסלבסקי, תש"ח י' ברסלבסקי, "לחומר הטופוגרפי הארץ-ישראלי בכפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה יד (תש"ח), עמ' 44-48.
- ברסלבסקי, 1954 י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו - עבר ושרידים, תל אביב 1954.
- גאון, 1937 מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל חלק ב, ירושלים 1937.
- גולדהאר, תרע"ג י' גולדהאר, אדמת קודש, ירושלים תרע"ג.
- גונן, 1979 ר' גונן, כלי נשק קדומים, ירושלים 1979.
- גופנא ובית אריה, תשנ"ז ר' גופנא וי' בית אריה, מפת לוד, ירושלים תשנ"ז.
- גיב, 1960 H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provencal, J. Schacht (eds.), *The Encyclopedia of Islam*, Leiden-London 1960.
- גל, תשמ"ט₁ צ' גל, "גיא יפתחאל הגבול בין אשר לזבולון", קתדרה 50 (תשמ"ט), עמ' 28.
- גל תשמ"ט₂ צ' גל, חורבת ראש זית כבול המקראית, חיפה תשמ"ט.
- גל, תשנ"א צ' גל, מפת גזית, ירושלים תשנ"א.
- גל תשנ"ח צ' גל, מפת הר תבור ומפת עין דור, ירושלים תשנ"ח.
- דבורצקי, תשכ"ה ק' טקיטוס, דברי הימים, (בתרגום ש' דבורצקי), ירושלים תשכ"ה.
- וורד, תש"ס ש' וורד, "ציפורי בתקופה הערבית", ירושלים וארץ ישראל ספר אריה קינדלר, תל אביב-רמת גן תש"ס, עמ' 147-154.
- ויינטרוב, 1992 E. & G. Wajntraub, *Hebrew Maps of the Holy Land*, Wien 1992.

- וילנאי, תרפ"ה ז' וילנאי, כפר החשמונאים, תל אביב תרפ"ה.
- וילנאי, ת"ש ז' וילנאי, "ניצני הקרטוגרפיה של ארץ ישראל" ידיעות ת"ש חוברת ב, עמ' 69-70.
- וילנאי, תש"ה ז' וילנאי, המפה העברית של ארץ ישראל, ירושלים תש"ה.
- וילנאי, תשכ"ט ז' וילנאי, סיני עבר והווה, ירושלים תשכ"ט.
- וילנאי, תש"ל ז' וילנאי, אריאל - אנציקלופדיה לידיעת הארץ, תל אביב תש"ל.
- וילנאי, תשמ"ה ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה.
- וילנאי, 1993 ז' וילנאי, אנציקלופדיית וילנאי לירושלים כרך ב, ירושלים 1993.
- זיסו, תשס"ח ב' זיסו ול' פרי, "מיקומן של מודיעין החשמונאית ומודיתא הביזנטית", קתדרה 125 (תשס"ח), עמ' 8.
- זרטל, תשנ"ב א' זרטל, סקר הר מנשה, כרך א-ד, תל אביב תשנ"ב-תשס"ה.
- חבצלת, תשס"ד א"י חבצלת (עורך), ספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי מרבתינו הראשונים, פרקים א-י, ירושלים תשס"ד.
- חבצלת ודוברוביצר, תשנ"ט א"י חבצלת וי' דוברוביצר (עורכים), ספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי מרבתינו הראשונים, פרקים מא-ס, ירושלים תשנ"ט.
- חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז א"י חבצלת וי' דוברוביצר (עורכים), ספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי מרבתינו הראשונים, פרקים יא-מ, ירושלים תשס"ז.
- חכם, תש"ל ע' חכם, פירוש דעת מקרא על ספר עמוס, ירושלים תש"ל.
- יזרעאל, תשמ"ז ר' יזרעאל, "לתולדות בית הכנסת הרמב"ן בירושלים", בתוך: ספר וילנאי כרך ב (עורך א' שילר), ירושלים תשמ"ז, עמ' 27.
- ייבין, תשל"ד ז' ייבין, "פעילות בתחום הארכיאולוגיה בשומרון", בתוך: ארץ שומרון (עורך: י' אבירם), ירושלים תשל"ד, עמ' 162.
- יערי, 1976 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב 1976.

- כהנא, תש"ל ספר היובילים (בתרגום א' כהנא), ירושלים תש"ל.
- כוכבי, תשל"ב מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן - סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב.
- כוכבי, תשמ"ט מ' כוכבי, "זיהויה של הצרדה, עירו של ירבעם בן נבט", ארץ ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 201.
- כוכבי ובית אריה, תשנ"ד מ' כוכבי וי' בית אריה, מפת ראש העין, ירושלים תשנ"ד.
- לה סטריינג', 1965 G. Le-Strange, *Palestine under the Moslems*, Beirut 1965.
- לוי-רובין, תשס"א מ' לוי-רובין, "מרינו סאנטו ופטרוס וסקונטה", בתוך: ארץ ישראל במפות ממידבא ועד הלווין (עורך: א' תשבי), ירושלים תשס"א, עמ' 74.
- לוי, תשס"ג י' לוי, "כסלות-תבור, רימון, הנחל אשר על פני יקנעם וגי יפתח-אל: להבנת גבולותיה של נחלת זבולון", קתדרה 108 (תשס"ג), עמ' 18.
- לונץ, תרנ"ז א' הפרחי, כפתור ופרח כך א, הוצאת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט.
- לונץ, תרנ"ט א' הפרחי, כפתור ופרח כך ב, הוצאת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט.
- לונץ, תר"פ א"מ לונץ, "מכתב מרבי מנחם בר פרץ החברוני", המעמר ג (תר"פ), עמ' 36-46.
- לימור, תשנ"ח א' לימור, מסעות ארץ הקודש, ירושלים תשנ"ח.
- לימור, תשס"ו א' לימור, "קבר פלגיה - חטא, חרטה וישועה בהר הזיתים", קתדרה 118 (תשס"ו), עמ' 13-40.
- מאיר, תשס"ז א' מאיר, "עשר שנים לחשיפתה של גת פלשתים המקראית", קדמוניות 133 (תשס"ז), עמ' 15-24.
- מאיר, תשס"ח ע' מאיר, "ברקאי - לביאורה של המילה במסכת יומא", בתוך: מחקרי יהודה ושומרון י"ז (תשס"ח), עמ' 97.

- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג
 י' מגן וי' פינקלשטיין (עורכים), סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג.
- מגן, תשס"ה
 י' מגן, פלאביה ניאפוליס, ירושלים תשס"ה.
- מלמד, תשל"ח
 ע"צ מלמד, ספר האונימסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשל"ח.
- נבנצל, 1986
 K. Nebenzahl, *Maps of the Holy Land*, New-York 1986.
- נגב, 1972
 א' נגב, לקסיקון ארכיאולוגי של ארץ ישראל, ירושלים 1972.
- נעם, תשס"ד
 ו' נעם, מגילת תענית, ירושלים תשס"ד.
- נרקיס, 1984
 ב' נרקיס, "רש"י ומפותיו", בתוך: ספר זאב וילנאי (עורך: א' שילר), ירושלים 1984, עמ' 438.
- סטפנסקי, 1989
 י' סטפנסקי, "חנות מנים (חאן מיניה)", בתוך: חדשות ארכיאולוגיות צג (1989), עמ' 15-17.
- ספיר, תרע"א
 א' ספיר, הארץ, יפו תרע"א.
- עולמי וגל, תשס"ד
 י' עולמי וצ' גל, מפת שפרעם, ירושלים תשס"ד.
- עמר ובן ששון, תשנ"ז
 ז' עמר וא' בן ששון, "הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד - לזיהוים של צריפין ועין סוכר", מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי תשנ"ו, אריאל תשנ"ז, עמ' 180-182.
- עמר, תשנ"ח
 ז' עמר, "ציוני קברים בארץ ישראל", קבץ על יד (תשנ"ח).
- פינקלשטיין, 1993
 I. Finkelstein, S. Bunimovitz and Z. Lederman, *Shiloh : The Archaeology of a Biblical Site*, Tel Aviv 1993.
- פלאי, תש"ל
 ד' פלאי, "מדות ומשקולות", בתוך: האנציקלופדיה העברית (עורך: י' פראוור), ירושלים-תל אביב, תש"ל, עמ' 238.
- פלוסר, תשל"ט
 ד' פלוסר (מתרגם), ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט, עמ' 155-156.
- פראוור, תשל"א
 י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל כרך א, ירושלים תשל"א.

- פראוור, תשל"ד י' פראוור, "ר' אשתורי הפרחי - ראשון לחוקרי ארץ ישראל", בתוך: **ארץ שומרון**, ירושלים תשל"ד, עמ' 106-113.
- פראוור, תשמ"ד י' פראוור "תיאורי מסע עבריים בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית", **קתדרה** 40 (תשמ"ד), עמ' 50.
- פראוור, תשס"ה י' פראוור, "תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית", בתוך: **עלייה לרגל יהודים, נוצרים, מוסלמים** (עורכים: א' לימור וא' ריינר), רעננה תשס"ה, עמ' 439-440.
- פרידמן ופלד, תשנ"ז א' פרידמן וע' פלד, "מפת הדרכים בגליל בתקופת הצלבנים", **חקרי ארץ - עיונים בתולדות ארץ-ישראל מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 323-341.
- פרנקל וגצוב, תשנ"ז ר' פרנקל ונ' גצוב, **מפת אכזיב ומפת חניתה**, ירושלים תשנ"ז.
- פרנקל, 2000 י' פרנקל, "בעלות על מקרקעין בארץ ישראל בתקופה הממלוכית", **נוף מולדתו - מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן אריה**, ירושלים 2000, עמ' 269.
- פרס, תש"ו י' פרס, **ארץ ישראל אנציקלופדיה גיאוגרפית היסטורית**, ירושלים תש"ו.
- פרקי דרבי אליעזר פרקי דרבי אליעזר, **הוצאת אשכול**, ירושלים תשל"ג.
- צורי, תשכ"ב נ' צורי, "סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן" בתוך: **בקעת בית שאן**, ירושלים תשכ"ב, עמ' 154.
- ציטרין-סילברמן, 2004 ק' ציטרין-סילברמן, **תחנות הדרכים (ח'אנים) בבלאד אל-שאם במהלך התקופה הממלוכית (1260-1516): מחקר אדריכלי והיסטורי**, ירושלים 2004.
- קדמון, תשט"ז נ' קדמון (עורך), **אטלס ישראל**, ירושלים תשט"ז, פרק XI, מפה 13 (שורטטה בידי אורי בן חורין).
- קדמון, תשס"א נ' קדמון, "ארץ ישראל במפות מפיספס אבן לתמונת לוויין", בתוך: **ארץ ישראל במפות ממידבא ועד הלוויין** (עורך: א' תשבי), ירושלים תשס"א, עמ' 15.

- קדמון, תשס"א: נ' קדמון, "קלאודיוס פטולומאוס סרווטוס: החלק הרביעי של מפת אסיה", בתוך: ארץ ישראל במפות ממדיבא ועד הלווין (עורך: א' תשבי), ירושלים תשס"א, עמ' 68.
- קדמונינו, תשס"ו: קדמונינו, מורה דרך למקומות קדושים בגליל, ירושלים תשס"ו.
- קדר, תשנ"ב: ב"ז קדר, "קרב קרני חטין: מבט אחר", קתדרה 61 (תשנ"ב), עמ' 101.
- קונדר וקיצ'נר, 1882: C.R. Conder, H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palesine*, London 1882.
- קורן, תשל"ז: ז"מ קורן, *הצרות בית ה'*, ירושלים תשל"ז.
- קיל, תש"ל: י' קיל, *פירוש דעת מקרא על יהושע ומלכים*, ירושלים תש"ל.
- קלאר, תשמ"ה: ט' קלאר, "לבונה", בתוך: לפני אפרים ובנימין ומנשה (עורך: ז"ח ארליך), ירושלים תשמ"ה, עמ' 119.
- קליין, תרפ"ב: ש' קליין, *ארץ ישראל*, וינה תרפ"ב.
- קליין, תרפ"ג: ש' קליין, *החומר הטופוגרפי הארץ-ישראלי*, בודפשט תרפ"ג.
- קליין, תרצ"ד: ש' קליין, "לפרשת מלכי כנען", ידיעות, תמוז תרצ"ד, עמ' 43.
- קליין, תרצ"ו: ש' קליין, *תולדות חקירת ארץ ישראל בספרות העברית והכללית*, ירושלים תרצ"ו.
- קליין, תרצ"ט: ש' קליין, *ארץ יהודה*, תל אביב תרצ"ט.
- קנת, 1986: N. Kenneth, *Maps of the Holy Land*, New-York 1986.
- רבא, תשמ"ז: י' רבא, *ארץ-ישראל בתיאורי נוסעים רוסים*, ירושלים תשמ"ז.
- רובין, תשס"ה: א רובין (תרגום): *הקוראן*, תל אביב תשס"ה.
- רוזן-איילון, תשכ"ח: מ' רוזן-איילון, "ח'רבת אל מיניה", בתוך: *כל ארץ נפתלי* (עורך: ח"ז הירשברג), ירושלים תשכ"ח, עמ' 241.
- רוזנפלד, תשנ"ז: ב' רוזנפלד, *לוד וחכמיה*, ירושלים תשנ"ז.
- רופא, תשל"ח: י' רופא, "מקום מקדשנו - איתור בית המקדש בדרומה של רחבת הר הבית", *ניב המדרשיה יג*, תשל"ח-תשל"ט, עמ' 166-189.

- ריינר, תש"ס א' ריינר, "ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד", השכונה היהודית בירושלים לאחר התקופה הצלבנית (המאות הי"ג-הט"ו)", בתוך: נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן אריה (עורכים: י' בן ארצי, י' ברטל, א' ריינר), ירושלים תש"ס, עמ' 280-281.
- שווארץ, תר"ס י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס.
- שוורץ, 2011 ע' שוורץ, גיאוגרפיה היסטורית בחיבור כפתור ופרח לרבי אשתורי הפרחי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן 2011.
- שור, תשמ"ג נ' שור, תולדות צפת, תל אביב תשמ"ג.
- שטרן, 1992 א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1992.
- שילר, תשל"ז א' שילר, קבר רחל, ירושלים תשל"ז.
- שניאור, תשס"ט ד' שניאור, "ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירוש רש"י בכ"י פריז 155", תרביץ עח (תשס"ט) ג, עמ' 378-381.
- שניאור, תשע"ב ד' שניאור, "תחילת מחקר: תיאוריה הגיאוגרפיים של ארץ ישראל ב'כפתור ופרח' בהשוואה להסברים הגיאוגרפיים של פרשני המקרא בימי הביניים", קתדרה 143 (תשע"ב), עמ' 93-110.
- שקלוב, תרע"א י' שקלוב, פאת השולחן, הוצאת א"מ לונץ, ירושלים תרע"א.
- שרגאי, תשס"ה נ' שרגאי, על אם הדרך - סיפורו של קבר רחל, ירושלים תשס"ה.
- שרון, תשמ"ו מ' שרון, "ערי ארץ ישראל תחת שלטון האיסלאם", קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 119.
- תשבי, תשס"א א' תשבי (עורך), ארץ ישראל במפות ממדבא ועד הלווין, ירושלים תשס"א, עמ' 7.
- תשבי, תשס"א א' תשבי, "בעקבות מרינו סאנטו ופטרס וסקונטה", בתוך: ארץ ישראל במפות ממדבא ועד הלווין (עורך: א' תשבי), ירושלים תשס"א, עמ' 76.

נספח למאמר – ריכוז זיהוי אשתורי בכפתור ופרח לפי סדר האל"ף בי"ת

אונו – "מלוד לאונו שלוש מילין"¹⁷⁰ (8 ק"מ). המרחק מובע בלשון זו בתלמוד,¹⁷¹ ואמור להיות בערך 4.5 ק"מ. מדובר כנראה בכפר עאנא הסמוך לאור יהודה;¹⁷² פרס מזהה שם את אונו המקראית.¹⁷³ לפי יאקות זוהי עיר במחוז אֶרֶן.¹⁷⁴

אושא – "שעתיים מדרום לשזור ונקראת הושא".¹⁷⁵ סמוכה לרמת יוחנן של היום;¹⁷⁶ לפי דעה רווחת אשתורי היה הראשון שזיהה אותה שם,¹⁷⁷ ברם, כבר לפניו כתב על המקום רבי יעקב שליח ר"י מפריז (באמצע המאה ה-13): "מעכו לאושא ושפרעם ארבע פרסאות".¹⁷⁸ ואמנם המרחק האווירי בין עכו לאושא הוא 16 ק"מ, בערך ארבע פרסאות. אם כי המיקום אינו ברור, ואשתורי אחריו תיאר ביתר בהירות. הבא אחרי אשתורי שנגע במקום היה רבי חיים בן עטר ב-1742.¹⁷⁹ אמנם יש בעיה עם המרחקים, שכן המרחק המתקבל בין שזור לאושא הוא 26.4 ק"מ, שהוא מרחק גדול למעבר בשעתיים, אך אין ספק שהזיהוי נכון לפי השם הערבי ולפי המרחק מעכו.

אכשף – "לדרום תענך ארבע שעות על שפת הים (50 ק"מ) קורין לו ארסוף".¹⁸⁰ נראה כי אשתורי טעה בזיהוי כשהסתמך רק על הצליל הדומה. אכשף המקראית¹⁸¹ מזוהה במספר מקומות,¹⁸² אך לא בארסוף. המרחק נראה מופרז לארבע שעות. אשתורי מזכיר את אכשף

170. חבצלת ודוברי צר, תשס"ז, עמ' עה.

171. בבלי, כתובות קיא ע"ב.

172. كفر عانا. נ"צ 187445/658904. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 215; קדמון, תשט"ז.

173. פרס, תש"ו, עמ' 12. קליין לא ציין את אונו.

174. להיסטרינג', 1965, עמ' 394.

175. חבצלת ודוברי צר, תשס"ז, עמ' ע"ה.

176. هوشة. נ"צ 213832/ 744304. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 111; קדמון, תשט"ז; עולמי וגל, תשס"ד, אתר 74, עמ' 42-43.

177. פראוור, תשל"ד, עמ' 109.

178. איינושטיין, 1926, עמ' 66.

179. וילנאי, תש"ל, עמ' 93.

180. חבצלת ודוברי צר, תשס"ז, עמ' ס.

181. יהושע יא, א.

182. וילנאי הציע לזהותה בתל כיסאן שבעמק זבולון (וילנאי, תש"ל, עמ' 171-172). לעומתו אמר פרס כי אפשר גם לזהות במקומות נוספים (פרס, תש"ו, עמ' 19). הזיהוי האחרון מדבר על תל רגב שבקצה הדרומי של עמק עכו (אבניאון, 2003, עמ' 55).

גם בנחלות השבטים,¹⁸³ ולשיטתו מוכיח כי מדובר בארסוף: 'אם תמתח קו בין מראון לאכשף תמצא את ארסוף מדרום'.¹⁸⁴

ארבל - "מצפון לטבריה חצי שעה"¹⁸⁵ (5.3 ק"מ). כיום מזוהה בחורבת אירביד.¹⁸⁶ מעניין לציין שהרמב"ן הזכיר את קבר דינה בפירושו למקרא,¹⁸⁷ ואשתורי ציטט אותו בלא נקיטת עמדה.¹⁸⁸ גם רבי יצחק חילו הזכיר בפירוש קברים בארבל ובכפר חייא.¹⁸⁹ נוסעים מוסלמים כגון הנוסע הפרסי ועלי מהראת תיארו שם את קברה של אם משה ואת קברי דן, יששכר, זבולון וגד. יאקות מציין כי ארבל נמצאת על הדרך היורדת למצרים;¹⁹⁰ אולי זהו מקור המסורת על קבר דינה.

אשדוד - "מיבנה לאשדוד שלוש שעות (15.3 ק"מ) לדרום וקורין לו אסדור".¹⁹¹ כנראה שמדובר בתל אשדוד.¹⁹² יאקות ציין רק כי קיימת עיר כזו.¹⁹³ נראה שאזור פלישתים לא נחשב לארץ ישראל, ומשום כך טרח אשתורי להוכיח כי לא כן הדבר.¹⁹⁴

אשקלון - "מדרום לאשדוד ארבע שעות (17 ק"מ). ואשקלון בים יבוא וקוראים לו אסקלאן".¹⁹⁵

באר שבע - "יום לדרום חברון (43 ק"מ) נוטה מעט למערב ונקרא ביר סבע".¹⁹⁶ האזכור היחיד של המקום נמצא אצל יאקות,¹⁹⁷ שציין כי זוהי הבאר שאברהם חפר וזהו המקום שאליו יתקבצו בתחיית המתים, וקשר את המקום לעמר אבן אלעאץ, שיש אומרים כי נקבר בה.¹⁹⁸ כותבים נוצרים הזכירו את המקום (ג'ון מאנדוויל ולודולף פון סוכס), אך תיארו

183. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' פב.

184. פרפרזה על פי חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' פא.

185. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' נו.

186. خربة اريد. נ"צ 746744 / 245516. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 128; קדמון, תשט"ז.

187. פירוש הרמב"ן לבראשית לד, יב.

188. חבצלת, תשס"ד, עמ' רמה-רמו.

189. אייונשטיין, 1926, עמ' 78.

190. להיסטריינג', 1965, עמ' 457-458.

191. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' עח.

192. اسحدود. נ"צ 629504 / 167768. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 267; קדמון, תשט"ז.

193. להיסטריינג', 1965, עמ' 405.

194. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' עח-עט.

195. عسقلان. נ"צ 619000 / 157000; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 358; קדמון, תשט"ז.

196. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' עד; خربة بئر السبع. נ"צ 572032 / 179980; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 422; קדמון, תשט"ז.

197. להיסטריינג', 1965, עמ' 423.

198. וילנאי, תש"ל, עמ' 479.

הרס וחורבן.¹⁹⁹ בהמשך שרטט אשתורי משולש שקדקודיו הם באר שבע, עזה וחברון,²⁰⁰ ואמר כי מבאר שבע לחברון - יום (42.2 ק"מ), מבאר שבע לעזה - יום (45 ק"מ) ומחברון לעזה - יום (58 ק"מ).

בארות - "מלבונה לבארות שלוש שעות (17.5 ק"מ) וקורין לו אל-בירה".²⁰¹ זה אחד הזיהויים של המקום כיום.²⁰²

בזק - "שלוש שעות מדרום מערב לבית שאן" (17.3 ק"מ). כיום מזוהה בח'רבת איבזיק.²⁰³ זרטל הציע לזהות את בזק בח'רבת סלחב²⁰⁴ על פי הממצא הארכאולוגי.²⁰⁵

ביריה - נמצאת "פחות כאלפיים אמה" מצפת. ואכן הנקודה נמצאת כקילומטר אחד בלבד מצפת לכיוון צפון ונקראת ביריא,²⁰⁶ בהשתמרות השם התלמודי 'בירי'.

בית אל - "אל דרום שילה וקורין לו ביתאי הפילו הלמ"ד". ברסלבי למד מכאן שאשתורי לא ידע ערבית היטב,²⁰⁷ ולא שמע את הנו"ן שבשם 'ביתין' (שם היישוב כפי שהוא נקרא כיום),²⁰⁸ אם כי יכול להיות שבזמנו לא הגו את הנו"ן. אשתורי טען כי יש קושי בפסוק: "וַיֹּאמְרוּ הִנֵּה חָג ה' בְּשָׁלוֹ מִיָּמִים יָמִימָה, אֲשֶׁר מִצְפּוֹנָה לְבֵית אֵל מִזְרְחָה הַשָּׁמֶשׁ, לְמִסְלָה, הָעֵלָה מִבֵּית אֵל שְׁכֶמָה וּמִגִּבְּרָה לְבִבְנָה" (שופטים כא, יט). לדעתו היה צריך לומר 'משכם לבית אל' במקום 'מבית אל שכמה', שהרי העלייה היא משכם לבית אל (גובהה של בית אל הוא 894 מ' מעל פני הים, שילה - 809 מ', לבונה 540 מ', ואילו שכם - 500 מ' בלבד). לפנינו דוגמה למיומנותו של אשתורי שהשכיל לדעת - אולי על פי ניסיונו - ששכם נמוכה מבית אל. כדי לענות על קושי זה טען אשתורי כי מדובר בשלושה מקומות ששם בית אל: 1. בית אל הסמוך לעי המוזכרת אצל אברהם בחלק בנימין;²⁰⁹ 2. בית אל שנקראה גם

199. וילנאי, תש"ל, עמ' 479.

200. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פ.

201. שם, עמ' ע; בירה. נ"צ 220479/645870. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 292; קדמון, תשט"ז; מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, אתר 178, עמ' 163.

202. קיל, תש"ל, עמ' סח; פרס, תש"ו, עמ' 59-60; וילנאי, תש"ל, עמ' 456.

203. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נז; خربة إيزيق. נ"צ 237824/697126. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 201; קדמון, תשט"ז; זרטל, תשנ"ב, כרך ב, אתר 44, עמ' 186-189.

204. נ"צ 235385/695590. סקר מנשה כרך ב, אתר 23, עמ' 148-150.

205. סקר מנשה כרך ב, עמ' 101.

206. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג; بيرة. נ"צ 246732/764848. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 69; קדמון, תשט"ז.

207. ברסלבי, 1954, עמ' 266.

208. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סח; بيتين. נ"צ 222640/647928. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 226; מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, אתר 82, עמ' 80.

209. בראשית יג, ג.

לוז בדרום אפרים ומוזכרת אצל יעקב,²¹⁰ וזו בית אל של ימינו. 3. בית אל שלישית בכיכר הירדן, ששם היה אוהל אברהם על פי ספר יהושע.²¹¹ בנוגע ליעקב שישב בהרים באזור שכם, לא קשה לשער כי הלך משכם לבית אל. זאת ועוד לו הייתה בית אל רחוקה בערבה, לא היה עניין להזכיר בפסוק בפירוט את מיקומה של שילה. ואכן נראה שהיה יותר מיישוב אחד שנקרא בית אל.²¹² אשתורי הוסיף כי בית אל נמצאת על תל, כלומר ליד הר, ושמבית אל לקבורת רחל שמונה שעות (23 ק"מ). לפי לונץ זוהי טעות,²¹³ שכן המרחק לירושלים הוא מהלך יב שעות ועוד שעה לבית לחם בסך הכל יג שעות; ועדיין אפשר כי 23 ק"מ הוא מרחק הליכה הגיוני בשמונה שעות. אשתורי הזכיר גם כי רק אם הולכים משכם לירושלים מוצאים את שכם ממזרח למסילה. אליצור הציע לזהות את בית אל באזור הכפר בית אלו שבבנימין.²¹⁴

בית גוברין - "למערב חברון חצי יום (22.5 ק"מ), אמצע הדרך לעזה (62 ק"מ) לא נשתנה שמו".²¹⁵ אין עדויות על בית גוברין בזמן אשתורי מלבד האזכור אצל יאקות על מצודה צלבנית,²¹⁶ ואצל מוג'יר אלדין על 'רובע גוברינים' בחברון.²¹⁷

בית לחם - "מקבר רחל אלפיים אמה" (1 ק"מ).²¹⁸

בית שאן - בתחילת ישיבתו בארץ (1313) התגורר אשתורי בירושלים, ובחר לעזוב אותה מסיבה שאינה ברורה, כפי שכתב בהקדמה לספרו:

...בבית שאן למנשה, אשר בו לחבר את זה ישיבתי בחרתי. יושבת על מים רבים מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת ושבעת שמחות, כגן השם תוציא צמחה ולגן עדן פתחה, דירת הכרכים לשבת, בצער עזבתי, עם שיושביהם בחסידותם עונותם ממעטים ידעתי גם בגדולות ללכת בהם לא נסתי בנפלאות ממני לא שאלה נפשי, ואליהם לבי לא היטה, ולאפוקי נפשי מפלוגתא.²¹⁹

210. בראשית כח, יט.

211. יהושע ח, יד.

212. קיל, תש"ל, עמ' קג.

213. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצז, הערה 1.

214. אליצור, תשמ"ה, עמ' 112.

215. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עד; بیت جبرين. נ"צ 612768 / ; קונדר וקיצ"נר, 1882, עמ' 365; קדמון, תשט"ז.

216. להיסטרינג, 1965, עמ' 413.

217. וילנאי, תש"ל, עמ' 645.

218. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עב.

219. חבצלת, תשס"ד, עמ' ג.

יש המנסים לטעון כי הסיבה לעזיבת ירושלים הייתה מחלוקת על כתבי הרמב"ם, שאשתורי העריך מאוד.²²⁰ בשנת 1288 יצא רבי שלמה פטיט מעכו נגד כתבי הרמב"ם, ואולי מחלוקת זו התגלגלה והמשיכה לירושלים.

פראוור טוען כי המחלוקת נגעה דווקא לגבולות הארץ - האם הם לפי עולי בבל או לפי עולי מצרים.²²¹ אשתורי, שהיה מהמרחיבים, טען כי הגבולות הם אלו הכתובים בפרשת מסעי. אף על פי שעזב את ירושלים המשיך אשתורי לבקר בה, שכן חקירתה דרשה זמן רב. אשתורי גם ציין במפורש שהביא את כתב היד לבדיקה בירושלים: "... והסכים בזה מה"ר ברוך ז"ל. גם כי אמר אלי בירושלים כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו..."²²² אשתורי תיאר בפירוט את הדרך לירושלים מבית שאן: "לכן בלכתך מן הירדן שלפני בית שאן לירושלם תלך בערבה פניך למערב כשתי שעות הולך ועולה מעט. אחר כן תתחיל לעלות בהרים ופנים לדרום, כן תעלה תמיד עד ירושלים".²²³ בפרק ה הזכיר אשתורי את אמרתו המפורסמת של רבי: "... והתיר רבי את בית שאן כולה",²²⁴ כלומר המצוות התלויות בארץ אינן חלות בבית שאן.²²⁵ כנראה קביעה זו השפיעה על תושבי הארץ, שכן אשתורי חזר לדבר על בית שאן בפרק ז, שכותרתו: "על הירדן ועל בית שאן ועזה ואשקלון וטבריה", ומשתקפת בכך מחלוקת על היותם חלק מארץ ישראל בתקופתו.

על בית שאן כתב:

להודיע לבני האדם שהוא ארץ ישראל... אינו צריך לבשר אלא לסוסים ולגמלים. אבל מה אעשה הנה היום נמצאים פה עמנו היום אנשים מקרוב באו מוחזקים ביודעים מניאים לב נשים ועמי הארץ לשבת שם, ואומרים להם שאינו ארץ ישראל במוחלט אלא חוצה לארץ.²²⁶

בהישען על מסכת הוכחות מהתלמוד טען אשתורי כי בית שאן היא חלק בלתי-נפרד מארץ ישראל.²²⁷ באחד האזכורים בירושלמי מובא "בית כנישתא דבית שאן",²²⁸ ואשתורי העלה

220. גאון, 1937, חלק ב, עמ' 569; יערי, 1976, עמ' 99.

221. פראוור, תשל"ד, עמ' 110.

222. חבצלת, תשס"ד, עמ' ק.

223. שם, עמ' קיט.

224. בבלי, חולין ו ע"ב.

225. חבצלת, תשס"ד, עמ' נט.

226. שם, עמ' קלח-קלט.

227. שם, עמ' קלט-קמב.

228. ירושלמי, מגילה פ"ג ה"ג כה ע"א.

נתון מעניין על אתר ארכאולוגי בבית שאן של ימיו: "עוד היום הנה היא פה חרבה ובה שלושה היכלות נגד ירושלים".²²⁹

כיום ידועים שני אתרי בתי כנסת עתיקים בבית שאן: בתל עצמו - בית ליאונטיס, ומצפון לבית שאן - סכותה,²³⁰ אך נראה שלא מדובר עליהם, שכן שימושם אינו ברור.²³¹ קליין הציע לזהות את בית הכנסת שהזכיר אשתורי על תל בית שאן.²³² יש הטוענים, על פי ממצאים מקבילים בכפר נחום, בכורזים ובבית שערים, כי שלושת ההיכלות המוזכרים הם שלושה ארונות קודש,²³³ אבל אפשר להניח כי מדובר בפשטות בשלושה חדרים. קשה לדעת למה התכוון אשתורי, שכן לא ברור כי המבנה שאנו מזהים כיום כבית כנסת נתפס כך גם בימיו. אפשר כי שרידי הרעש משנת 749 לספירה נשארו לא מפונים עד ימיו, ואשתורי דימה את אחד הבתים או הכנסיות ההרוסות הפונה לדרום - כבית כנסת.

יש המניחים כי אמירתו של אשתורי על כיוון המבנה לירושלים ולא לשכם באה כנגד השומרונים ששכנו בבית שאן,²³⁴ אך זוהי הנחה בעייתית כיוון שבית שאן נמצאת מצפון לשכם כשם שהיא מצפון לירושלים, ואין לדעת לאיזו מהן התכוונו הבונים.²³⁵ בהמשך פרק ה עסק אשתורי בדיני כותים, זיהה את הכותים כשומרונים ש"כן מל לכבוד הר גריזים"²³⁶ ואמר עליהם: "ואני מעיד שאין בכל התורה כולה פרשה שלא זייפו בה".²³⁷ כל אלו מחזקים את ההנחה שאשתורי חי בסמיכות לשומרונים בבית שאן עד כדי כך שיכול להעיד בעצמו את הציטוט שלעיל - שלא היתה פרשה שלא זייפו בה.

אשתורי הביא הוכחה לטענתו שבית שאן נמצאת בתחומי ארץ ישראל, וכתב: "ובית שאן עיניך הרואות הירדן למזרחו כמהלך שעה ישרה וכל מה שהוא למערב הירדן אין ספק שהוא ארץ ישראל".²³⁸ הוא השתמש ביתרוננו על מתנגדיו, הקשור להכרתו את ארץ ישראל, וציין כי הירדן נמצא במרחק קצר (כ-6 ק"מ) מבית שאן. בסוף דבריו על בית שאן, בפרק ז, הסביר אשתורי מדוע השקיע כל כך בחקר בית שאן:

229. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמ.

230. וילנאי, תש"ל, עמ' 828.

231. אילן, 1991, עמ' 178.

232. קליין, תרפ"ב, עמ' 122.

233. ברסלבי, תשכ"ב, עמ' 86.

234. בן צבי, תשכ"ב, עמ' 74-79.

235. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמ, הערה 63.

236. שם, עמ' עג.

237. שם, עמ' עה.

238. שם, עמ' קמא.

ומה שרדפתי אחרי זאת החקירה לא מפני שזיכני האל יתברך לשבת בו לבד, אלא שלא למעט גבול נחלתינו ממיעוט ידיעה ומרצון שלא להקל במצוותיה ולאחר זמן מרובה באו הנה האנשים ההם וחזרו בהם. ומה שאני משים לפנ' בית שאן כנקודה העגולה להוציא ממנה הוראה אל כל המקומות מפני שהיא באמצע ארץ ישראל בקירוב שהרי היא דרומית לטבריה שהיא בטבורה של ארץ ישראל כחצי יום.²³⁹

אשתורי הצליח אפוא במאמציו 'להשיב' את בית שאן אל תחום ארץ ישראל, ואף מתנגדיו הסכימו לכך. מהציטוט שלעיל אפשר ללמוד על שימוש במחוגה בעת ההיא, ואף להניח כי אשתורי הסתייע במפה.

אשתורי הזכיר את המרחק לטבריה שהוא 'חצי יום' - במרחק אווירי מדדנו בערך 31 ק"מ. עוד מקום שבו נזכרת בית שאן בספר כפתור ופרח הוא בפרק יא, לאחר הגדרת הגבולות. גם שם טרח אשתורי להוכיח את הימצאות בית שאן בתחום הארץ;²⁴⁰ בית שאן מצוינת כנקודה מרכזית במחקריו על האזור.²⁴¹

מחקר בית שאן בתקופת אשתורי מחייב שימוש בעדויות גאוגרפיים הסמוכים לזמנו.²⁴² מוקדסי (985 לספירה) תיאר אותה כעיר שופעת מים ובה עצי דקל רבים, שאדוקים רבים בחרו לקבוע בה את ביתם.²⁴³ לעומתו הציג אידריסי (1154 לספירה) את בית שאן כמקום קטן, עשיר בדקלים ובקולעי מחצלות. יאקות (1225 לספירה) תיארה כעיר חמה ומלאת קרציות, שתושביה 'חומים' וגזוזי שער מהחום. עוד הוסיף יאקות שבית שאן מפורסמת בדקליה, אך הוא בעצמו לא ראה יותר משני דקלים. הוא תיארה כפתח גן עדן, כנראה בעקבות האמרה התלמודית המוכרת כמובן גם לאשתורי,²⁴⁴ ולמעיינה קורא 'עין אום אל-פלוס'²⁴⁵ - מעין מקור המטבעות (כיום נקרא 'עין אשתורי'). הגאוגרף הקרוב ביותר בזמנו לאשתורי הוא אבו אל פדאא' (1321 לספירה) שהציגה כעיר קטנה בלא חומה, ובה גנים, מעיינות ונחלים החוצים אותה. אשתורי תיאר את בית שאן תיאור דומה: "יושבת על מים רבים מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת ושבעת שמחות, כגן השם תוציא צמחה ולגן עדן פתחה".²⁴⁶

239. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

240. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' מב.

241. שם, עמ' נו, נז, סא, פב, צא, צב.

242. بیسان. 11648/711648. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 160; קדמון, תשט"ז.

243. לה'סטרינג', 1965, עמ' 41.

244. עירובין יט ע"א; חבצלת, תשס"ד, עמ' קמד.

245. عین أم الفلوس. 11648/711648. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 158.

246. חבצלת, תשס"ד, עמ' ג.

אלעומרי, גאוגרף בן זמנו של אשתורי (1347 לספירה), מסר לנו על תחנה של ה'בריד', הדואר המלכותי, שהייתה בבית שאן - בין דמשק לקהיר.²⁴⁷ עד היום שוכן מעט מצפון לבית שאן, ליד אזור התעשייה הצפוני, ח'אן ממלוכי ששימש את הדואר ונקרא ח'נות בישן' או ח'אן אל אחמר,²⁴⁸ ומסותתת עליו כתובת ערבית משנת 1308 לספירה.²⁴⁹ אלעומרי אף הוסיף כי בית שאן הייתה מרכז מחוזות נציבות דמשק ותחנה לדואר היונים. יש בידינו גם ידיעות על היות בית שאן אחת התחנות להדלקת המשואות בעתות מלחמה בתקופת השלטון המוסלמי המוקדם.²⁵⁰

אגב, חילו בשבילי דירושלם לא הזכיר כלל את בית שאן,²⁵¹ אך אנו סבורים שאין בכך להראות על חוסר חשיבותה של בית שאן אלא על המגמתיות שבתיאורו של חילו על 'שבילי ירושלים בשבעה דרכים'. אפשר שהתעלם מכל מה שאינו נמצא על הדרכים הללו, ואפשר שחלק מחיבורו אבד.

אף על פי שיש בידינו ידיעות על התעצמות ערים בפנים הארץ על חשבון ערים במישור החוף, לא שפר עליה גורלה של בית שאן, ועד המאה ה-18 היא כמעט שאינה מוזכרת אצל נוסעים שעברו בארץ.

בית שמש ליששכר - "שעה מדרום (3.7 ק"מ) לצפורי וקוראין לו שומשיה".²⁵² קליין קובע כי העיר המקראית²⁵³ שבנחלת יששכר אינה נודעת כיום;²⁵⁴ לעומתו ברסלבי מחדש כי שם המקום נשתמר בח'רבת שמסית,²⁵⁵ שליד היישוב שמשית.²⁵⁶ זהו זיהוי הגיוני ביותר מבחינת שימור השם, אך רוב החוקרים זיהו את בית שמש בח'רבת שמסין, דרומית-מזרחית ליבנאל.²⁵⁷

בית שערים - "מזרחי לצפורי שתי שעות (17 ק"מ), להר תבור כתחום שבת (5.6 ק"מ) ובה נהר וטבריה מזרחית לו כשתי שעות (12.6 ק"מ) וקורין לו אשערה".²⁵⁸ כיום נקרא

247. ברסלבי, תשכ"ב, עמ' 82.

248. צורי, תשכ"ב, עמ' 154.

249. וילנאי, תש"ל, עמ' 859.

250. אסף, תש"א, עמ' 408, הערה 44.

251. אייזנשטיין, 1926, עמ' 71-79. בנוגע לדיון על מהימנות הטקסט, ראו: ארליך, תשס"ח, עמ' 59-87.

252. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סד.

253. יהושע יט, כב.

254. קליין, תרצ"ו, עמ' 10.

255. נ"צ 223176/738680; קדמון, תשט"ז.

256. ברסלבסקי, 1954, עמ' 268.

257. خربة شمسین. נ"צ 249372/732580. קונדר וקיצינר, 1882, עמ' 130; פרס, תש"ו, עמ' 105.

258. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' עז.

ח'רבת שערה,²⁵⁹ והנהר המדובר הוא כנראה נחל השבעה או ואדי אלמדי,²⁶⁰ הזורם ממזרח להר תבור.

ביתר - "למערב ירושלים דרומי שלוש שעות (12 ק"מ) הוא ביתר".²⁶¹ אשתורי היה הראשון שזיהה את המקום הרבה לפני אחרים, שכן גם בזמנו וגם אחריו זיהו את המקום באתרים אחרים - רבי יצחק חילו זיהה את העיר ליד העיר שומרון,²⁶² בעל **תבואות הארץ** זיהה אותה בסביבת כפר סבא,²⁶³ ובעל **אדמת קודש** - ליד אכזיב.²⁶⁴ קליין מעיד כי בזמנו עדיין נערכו ויכוחים על מיקומה.²⁶⁵ כידוע, ביתר נחרבה במרד בר כוכבא, ולחורבה נשתמר השם 'ח'רבת אל יהודי'.²⁶⁶ על פי בן חורין, בתקופה הממלוכית היה כנראה במקום כפר ששמו בתיר,²⁶⁷ אך אין לנו מקבילות ספרותיות לזיהויו של אשתורי. במהלך השנים נתגלו במקום ממצאים רבים הקשורים למרד,²⁶⁸ וידוע גם כי הכפר בתיר היה שיך לווקף שבירושלים.²⁶⁹ **ברק** - "חצי שעה למערב (3.9 ק"מ) ג'נין".²⁷⁰ קליין לא זיהה את המקום,²⁷¹ ולשיטתו מדובר במקום סמוך להר ברקן, ממזרח לזיהוי של אשתורי, ששמו 'שייח' ברקן',²⁷² אך המרחק רב מדי (יותר מ-10 ק"מ), ויש להציע זיהוי אחר, הגיוני יותר - בורקין,²⁷³ שממערב לג'נין. ברסלבי זיהה את המקום והביע תמיהה על קליין שהרחיק עד הר ברקן;²⁷⁴ זרטל

החרה החזיק אחריו.²⁷⁵

259. خربة شعرة. נ"צ 734952/242376. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 130, ושם גם מציעים לזהות את המקום כבית שערים התלמודית. קדמון, תשט"ז.

260. وادي المحي. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 137.

261. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עד; ביייר (!) נ"צ 213012/626808. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 292.

262. איינושטיין, 1926, עמ' 76.

263. שווארץ, תר"ס, עמ' קעא.

264. גולדהאר, תרע"ג, עמ' צ-צב.

265. קליין, תרצ"ו, עמ' 10.

266. خربة اليهودي. נ"צ 626541/212806. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 312; כוכבי, תשל"ב, אתר 4, עמ' 36.

267. קדמון, תשט"ז.

268. אוסישקין, תשס"ט, עמ' 108-112.

269. פרנקל, 2000, עמ' 269.

270. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סה.

271. קליין, תרצ"ו, עמ' 10.

272. شَيْخ بَرْقَان. נ"צ 712888/238668. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 166.

273. بَرْقِين. נ"צ 706853/224894. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 146.

274. ברסלבסקי, 1954, עמ' 265.

275. זרטל, תשנ"ב כרך א, אתר 13, עמ' 97-98.

כיוון שאשתורי לא הרחיב היכן מוזכר היישוב ברק במקרא או בחז"ל, הציע לונץ,²⁷⁶ ובעקבותיו קליין, לזהות את המקום עם ברקאי של הכהן הגדול יששכר איש כפר ברקאי.²⁷⁷ ואולם רוב החוקרים סוברים כי מקומה של ברקאי הוא בח'רבת ברקית,²⁷⁸ הסמוכה ל'ח'אן אלסויה',²⁷⁹ ולא בבורקין. לדעתנו אפשר שאשתורי הזכיר את המקום בהקשר של ברק בן אבינועם כי חשב שהמקום משמר את שמו.

גבול - "בצאתך מבית שאן הולך לטבריא למהלך שעה וחצי, תמצא על שמאלך בתוך הנחל, עיר אחת, קורין לה גבול בגמ"ל רפא, ואל מערב הנחל כשתי שעות, למעלה על שפתו [עיר אחרת] וקורין לה גבול גם כן".²⁸⁰ המקום שאליו מכוון אשתורי הוא 'ח'רבת ג'בול',²⁸¹ 7 ק"מ מצפון לבית שאן. במקום נמצאו שרידי בית כנסת.²⁸² המקום האחר שאליו מכוון אשתורי, לפי דעתנו, הוא יבלעם,²⁸³ המכונה 'ח'רבת יבלה' - כינוי המזכיר את המילה גבול. הוא נמצא במרחק 5 ק"מ ממערב לח'רבת ג'בול, אך אשתורי הזכיר שמדובר באותו המקום. אולי אפשר לומר כי אשתורי התכוון למבצר עפרבלא, המזוהה באזור טייבה.²⁸⁴ רק יאקות הזכיר את המבצר, ותיארו בעמק הירדן ליד בית שאן וטבריה.²⁸⁵ האבחנה כי הגימ"ל בשם המקום היא גימ"ל רפה היא ראייה נוספת לחוש הלשוני המפותח של אשתורי, גם אם לא ידע ערבית על בוריה.

גבע - "למעברו של דן שתי שעות וקוראין לו גיבע".²⁸⁶ ככל הנראה זוהי טעות של אשתורי, שניסה למצוא את גבע ליד דן.²⁸⁷ הוא הסתמך מן הסתם על הביטוי מספר מלכים: "מגבע עד באר שבע",²⁸⁸ השווה לביטוי "מדין ועד באר שבע",²⁸⁹ וחיפש אותו באזור, אם כי מדובר

276. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצד, הערה 3.

277. בבלי פסחים נז ע"א-ע"ב.

278. מאיר, תשס"ח, עמ' 97.

279. خربة برقيت. 1"צ 666366/ 225191. קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 232.

280. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פב.

281. جَبُول. 1"צ 719256/ 248176. קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 161; קדמון, תשט"ז.

282. אילן, 1991, עמ' 126.

283. עיינו בערך 'יבלעם' להלן.

284. פראוור, תשל"א, עמ' 492; גל, תשנ"א, עמ' 47-48.

285. להיסטריינג', 1965, עמ' 385.

286. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג.

287. קליין, תרפ"ג, עמ' 10-11.

288. מלכים ב כג, ח.

289. שופטים כ, א.

כנראה בגבע בנימין, שבצפון ממלכת יהודה.²⁹⁰ בהתייחסו לזיהוי המקום שאליו התכוון אשתורי אמר קליין כי מדובר במקום ממזרח לכן (16.5 ק"מ) ששמו ג'בתא אל ח'שב,²⁹¹ ולא ממערב כמו שכתב אשתורי. פרס זיהה את המקום מזרחית,²⁹² בכפר ג'בא²⁹³ (27 ק"מ). אולי אפשר להסביר שהמושג 'למערבו של דן' משתמע לשתי פנים, ואפשר לפרש שהמקום נמצא ממזרח לכן.

גבעת פנחס - 'לדרום שכם ביושר כשתי שעות (5.3 ק"מ) ושם ישן אלעזר איתמר פנחס ושבעים זקנים ושם הכפר עברתא והוא אולי הכפר תמנא הנזכר בתלמוד".²⁹⁴ הכפר עוותא מזוהה עד היום כמקום שבו קברי צדיקים.²⁹⁵ המוסלמים כינו את הנקברים בשמות אחרים מהשמות שבמסורת היהודית - לאלעזר קראו אלעזייר, לאיתמר - אלמופדל ולפנחס - אלמנצור.²⁹⁶ אלעזר נקבר בגבעה שממערב לכפר, תל אלראס, ואילו איתמר ופנחס בתוך הכפר. שבעים הזקנים קבורים בגבעה ממזרח לכפר, ששמה 'אלעזיירא'. לדעת ברסלבי הסיבה לגודלן העצום של המצבות הוא ייחוס האבות הקדמונים לענקים, שבעקבותיו עוצבו קבריהם.²⁹⁷ המקום קדוש לשומרונים, ועולי רגל שביקרו במקום הזכירו בכתביהם את הקברים הללו, למשל רבי יעקב שליח רבי יחיאל מפריז.²⁹⁸ רבי יצחק אלפרא (1441 לספירה) הוסיף לרשימת הנקברים גם את שמו של אבישוע בן פנחס.²⁹⁹ גם נוסעים מוסלמים דוגמת עלי מהראת ולאחריו יאקות הזכירו את המקום,³⁰⁰ ואמרו כי הוא כפר או עיר קטנה בדרך משכם לירושלים, כי שם קבורים יהושע בן נון ומופצ'ל (איתמר), וכי נמצאת שם מערה ששבעים נביאים קבורים בה.

על הערתו של אשתורי בדבר "הכפר תמנא הנזכר בתלמוד" אמר לונץ כי צונץ חושב שמדובר בטעות, ויש לגרוס במקום 'בתלמוד' - 'בתנ"ך',³⁰¹ וכי זה אולי המקום שבו

290. קיל, תש"ל, עמ' תשצב. להרחבה על גבע ביהודה: ארליך, תשס"ח, עמ' 71 (מביא את המקורות ואת מגוון הצעות הזיהוי).

291. נ"צ 278223/792496.

292. פרס, תש"ו, עמ' 140.

293. נ"צ 286904/785348.

294. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סז.

295. عورتا. נ"צ 227198/674030; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 225; עיינו בקדמון, תשט"ז.

296. ברסלבי, תשכ"ח, עמ' קמב.

297. שם, עמ' קמג.

298. יערי, 1976, עמ' 84-85, 89.

299. שם, עמ' 109.

300. להיסטרינג', 1965, עמ' 404.

301. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצה, הערה 1.

התרחש מעשה יהודה ותמר. קליין טען כי זוהי טעות של אשתורי³⁰² וכי יש לגרוס 'כפר תמרתא',³⁰³ ובשל תפיסה מוטעית זו חיפש אשתורי את תמנת חרס בכפר חרס. גבעת שאול - "גם מה שהוא בפי ההמון מן הגבעה שהיא פה בבית שאן שאומרים שהיא גבעת שאול אינו אמת. שאין גבעת שאול אלא בארץ בנימין ולא מצאנו זיכרון בבית שאן לשאול אלא לאחר מותו ולא מת אלא בארץ בן דודו".³⁰⁴ כנראה תל בית שאן נקרא בתקופת אשתורי 'גבעת שאול', אולי בשל הבאת גופתו של שאול לשם לאחר התבוסה בגלבע מול הפלישתים.

גופנא - "למערב שילה דרומה שתי שעות (12.4 ק"מ) הוא בית גופנין וקורין לו גופנא, ועד היום מקום גפן".³⁰⁵ אכן עד היום המקום עשיר בכרמי גפנים.³⁰⁶ גוש חלב - "שעתיים מדרום וקוראים לו ג'וש".³⁰⁷ הוזכרה גם בדבריו על זיהוי קבר שמעיה ואבטליון.

גזר - "לדרום עין גנים ביושר כשתי שעות הוא גזר אשר לאפרים וקורין לו גנזור והוא על תל וסביבותיו מישור".³⁰⁸ קליין בהערותיו הצליח לזהות את המקום³⁰⁹ עם ח'רבת ג'נזור,³¹⁰ ובעקבותיו הלך גם וילנאי.³¹¹ המקום נמצא 6.13 ק"מ מדרום לג'נין, על תל המשקיף על עמק דותן, המשתרע מצפון-מערב לו. הזיהוי של גזר יחידאי, ונובע כנראה מהשם הדומה. במחקר יש תמימות דעים כי גזר נמצאת בתל גזר שליד רמלה,³¹² אך אפשר להבין את טעותו של אשתורי, משום שבספר דברי הימים נזכרת גזר בצמוד לשכם: "וְאֶחָזְתָּם, וּמִשְׁבוֹתָם בֵּית אֵל, וּבְנֵתֶיהָ; וְלִמְזֹרֶחַ נֶעֱרַן וְלַמְעָרָב גִּזְר וּבְנֵתֶיהָ וּשְׁכֶם וּבְנֵתֶיהָ, עַד עֵינָהּ וּבְנֵתֶיהָ" (דברי הימים א ז, כח). מה גם שבזמנו לא קראו לתל הידוע גזר אלא 'אבו שושה'.³¹³ עם זאת נותר

302. קליין, תרצ"ו, עמ' 28-29 ובהערה בכתב יד - עיינו להלן בערך 'יריחו'.

303. על מקום כפר תמרתא: קליין, תרפ"ב, עמ' 37.

304. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' צב. בשאר המהדורות לא מובא הקטע מכאן ועד סוף פרק יא ונמצא בכתב יד מילנו (להלן כתי"מ) ובכתב יד גינזבורג. עיינו אצל חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' צב, הערה 443.

305. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ע; جفنا. נ"צ 652198/220471; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 230; קדמון, תשט"ז.

306. פרס, תש"ו, עמ' 152.

307. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נט; الجش. נ"צ 769772/241772. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 76; קדמון, תשט"ז.

308. שם, עמ' סו.

309. קליין, תרצ"ו, עמ' 11 - בהערות בכתב ידו במחלקת הספרים הנדירים שבאוניברסיטת בר אילן. בעותק מוער זה יש שינויים נוספים, ונזכרים במקומם.

310. خربة جنزار. נ"צ 703321/223818. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 148. זרטל, תשנ"ב, כרך א, אתר 38, עמ' 134-135.

311. וילנאי, תש"ל, עמ' 1549.

312. تل جَزَر. נ"צ 640730/192480. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 274.

313. וילנאי, תש"ל, עמ' 1294.

לנו ציטוט יחיד על המקום מפי יאקות, המתאר 'מבצר במחוז פלסטין',³¹⁴ ואפשר להניח כי המקום לא היה מפורסם כל כך.

גית - "לדרום שכס שעתיים על הר לא גבוה לבדו ולמערבו מישור הים".³¹⁵ קליין לא הזכיר את המקום כלל אלא הוסיף אותו בהערה בלא זיהוי.³¹⁶ וילנאי זיהה את המקום כג'ית,³¹⁷ 10.6 ק"מ ממערב לשכס - ליד היישוב קדומים של היום.³¹⁸ כנראה אשתורי התכוון למערב ואמר בטעות דרום, ואולי הביא את ג'ית כדי לזהותה עם גת רימון שבנחלת אפרים.³¹⁹ גלגל - אשתורי פירש שבית אל הראשונה הנזכרת בתורה כבר בימי אברהם ונמצאת בנחלת בנימין ממזרח ליד הגלגל ונקראת 'בית אוון' על פי עמוס,³²⁰ שקשר בין הגלגל לבית אל. לכן הוא סבר שבית אל נמצאת בערבות יריחו ליד הגלגל.³²¹ לדעת קליין בית אוון שכנה ליד העי באזור ביתין,³²² ואולי התכוון שהיו שני מקומות ששמו גלגל.³²³ כיום מזהים את הגלגל בתל ג'לג'ול,³²⁴ ממזרח ליריחו. בהמשך זיהה אשתורי את הגלגל בערבות יריחו, ואת יריחו - בגבול הערבה מדרום.³²⁵

גנוסר - "שעה מדרום לצדדה".³²⁶ פרס זיהה את גנוסר בתל רקת של היום,³²⁷ או בשמו הערבי 'ח'רבת אל-קונטריה'.³²⁸ גם פה המרחק מצדדה גדול ביחס לממוצע המרחק במושג 'שעה' אצל אשתורי (14 ק"מ), אך מתאים למושג של 'חצי שעה' מטבריה, שיימסר בהמשך (2.7 ק"מ). יש זיהוי נוסף של גנוסר בתל כנרות,³²⁹ היא כנרת המקראית³³⁰ וגנוסר התלמודית.³³¹ המרחק של תל כנרות מצירין הוא 5.2 ק"מ. בסמוך לתל נבנו ארמונות

314. להיסטוריוג', 1965, עמ' 543.

315. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' סז.

316. קליין, תרצ"ו, עמ' 11 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' להלן.

317. قرية جيت. נ"צ 216150/680000; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 187.

318. וילנאי, תש"ל, עמ' 1538.

319. דברי הימים א ו, נד; וילנאי, תש"ל, עמ' 1505-1506.

320. עמוס ד, ה; ה.

321. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' ע.

322. קליין, תרפ"ב, עמ' 36.

323. חכם, תש"ל, עמ' כח הערה ב.

324. بركة جلولية. נ"צ 246380/ 639890; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 342.

325. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' ע.

326. שם, עמ' נו.

327. פרס, תש"ו, עמ' 159.

328. خربة القنيطرة. נ"צ 249551/ 745818; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 128.

329. خربة العريمة, נ"צ 250810/ 752848; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 129.

330. יהושע יט, כה.

331. שטרן, 1992, כרך 2, עמ' 810.

'אל'מיניה', המתוארכים לתקופה הערבית המוקדמת,³³² שעדיין עמדו על תילם והיו מיושבים בתקופה הממלוכית; ואולי זה מה שייחס אשתורי לגנוסר. נוסף על כך נמצא במקום ח'אן ששימש את הדואר הממלוכי אך הוקם כנראה בתקופה מאוחרת, בזמן הסולטאן ג'קמק ב-1440 לספירה.³³³ יש בסיס לזיהוי השני שהצגנו, שכן קיימות ידיעות על מקום זה בתקופה הממלוכית ועל תל קרת אין; מה גם שהמרחקים מסתברים יותר, אם נקבל את הזיהוי השני. גם קליין בהערותו הציע את תל כנרות נוסף על שתי הצעות אחרות:³³⁴ 'אל חריבא'³³⁵ ו'ח'רבת אל כור'.³³⁶

דברת - "למזרח הר תבור בסמוך ונקרא דבוריא".³³⁷ משפט זה קשה, משום שהכפר כיום נמצא ממערב להר.³³⁸ ברסלבי עמד על טעות זו, טען לסטיות רבות אצל המחבר והסיק כי כתב מן הזיכרון והתבלבל.³³⁹ פרס³⁴⁰ ולוין³⁴¹ טענו כי מדובר ב'ח'רבת דבורה'³⁴² שמצפון להר, אך עדיין אין בכוחם של כל אלו להסביר את הסטייה הברורה כל כך בכיוונים. דותן - "לדרום גזר חצי שעה (1.8 ק"מ) ונקרא דותא ויש שם עין טובה ומרוחקת משכם ארבע שעות (21 ק"מ) לצפון".³⁴³ כיום המקום מזוהה עם 'תל דות'אן',³⁴⁴ ובמקום מעיין גדול ששמו 'עין אלהפירה',³⁴⁵ הנקרא גם בור יוסף (נוסף על 'בור יוסף' שליד צומת עמיעד). העובדה כי אשתורי לא הזכיר את הסיפור המקראי על האחים המשליכים את יוסף לבור מתקבלת על הדעת - כידוע הוא נהג לזהות מקומות שבהם התרחשו אירועים מקראיים, אך כיוון שבימיו לא זיהו במקום זה את בור יוסף אלא ליד צומת עמיעד או ליד

332. רוון'איילון, תשכ"ח, עמ' 241.

333. סטפנסקי, 1989, עמ' 15-17.

334. קליין, תרפ"ג, עמ' 11 בהערה בכתב ידו. עיינו להלן בערך 'יריחו'.

335. خربة الخربة. נ"צ 250320/753976; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 130.

336. خربة الكور. נ"צ 250352/753168; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 129.

337. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג.

338. دبورية. נ"צ 235116/733188; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 125; קליין, תרפ"ב, עמ' 60; עיינו באריכות באליצור,

תשס"ט, עמ' 264-273; גל, תשנ"ח, אתר 63 ואתר 64, עמ' 48-49.

339. ברסלביסקי, 1954, עמ' 264.

340. פרס, תש"ו, עמ' 179.

341. לוין, תשס"ג, עמ' 18.

342. خربت دبورية. נ"צ 235700/733628.

343. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סו.

344. تل دونان. נ"צ 222700/702044; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 194; קליין, תרצ"ו, עמ' 12; קדמון, תשט"ז; זרטל,

תשנ"ב, כרך א, אתר 44, עמ' 141-142.

345. عين الحفيرة. נ"צ 222292/701540; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 177.

הכפר סינג'יל,³⁴⁶ הוא לא מצא לנכון להזכיר את הסיפור בזהויה דותן. זיהוי 'עין אלחפירה' כבור יוסף מאוחר מאוד, ואנו מוצאים אותו למשל במסע בנימין השני (1847 לספירה).³⁴⁷ גם פה יש לזקוף לזכות אשתורי את הזיהוי הראשון של דותן, שכן אין בידינו אזכור של המקום לפניו.

דמא - "ודמא זה מערבי לבירי שתי שעות".³⁴⁸ החוקרים לא זיהו את דמא; הצעתנו היא לזהותו בכפר ראמה,³⁴⁹ 13 ק"מ מדרום-מערב לביריה, שכן גם המרחק סביר וגם השם דומה. במקום נמצא משקוף של בית כנסת.³⁵⁰ יש המזהים את דמא התלמודית בדרום סוריה של היום בכפר דמה אלעליה,³⁵¹ אך ברור כי לא זאת הייתה כוונת אשתורי.

דן - אשתורי טוען כי "דן היא לשם היא שפם היא ליש היא פנייס ובערבית בנייס".³⁵² קליין טוען כי מקור הטעות של זיהוי שפם עם דן הוא בתרגום יונתן ובירושלמי,³⁵³ המזהים את שפם כפמיס.³⁵⁴ נראה שמיקומה בבניאס של ימינו אף על פי שהעיר המקראית נמצאת בתל דן,³⁵⁵ 3.8 ק"מ ממערב לבניאס, ויהודים בימי הביניים טעו במיקומה.³⁵⁶ **דנה** - "חצי שעה ממזרח להר תבור".³⁵⁷ הזיהוי הסביר ביותר הוא הכפר דנה,³⁵⁸ כ-3 ק"מ מדרום-מזרח לקיבוץ גזית. המרחק מהר תבור הוא 11 ק"מ, נתון המקשה על הזיהוי. אליהו ספיר³⁵⁹ זיהה את המקום עם דמנה של נחלת זבולון,³⁶⁰ ונראה שאין זה כך.³⁶¹

346. خان جب يوسف. נ"צ 758316/250604. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 81; לה-סטריונג', 1965, עמ' 465-466.

347. יערי, 1976, עמ' 587.

348. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג.

349. الرامة. נ"צ 760648/234800; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 92.

350. אילן, 1991, עמ' 166.

351. וילנאי, תש"ל, עמ' 1575.

352. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג.

353. קליין, תרפ"ג, עמ' 127.

354. במדבר לד, י.

355. تل الفاضي. נ"צ 794732/261184; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 34; קדמון, תשט"ז.

356. וילנאי, תש"ל, עמ' 941.

357. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג.

358. دبة. נ"צ 724336/244848; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 160; קדמון, תשט"ז; אליצור, תשס"ט, עמ' 242, הערה 14; גל, תשנ"א, אתר 43, עמ' 43-44.

359. ספיר, תרע"א, עמ' 36.

360. יהושע כא, לה.

361. קיל, תש"ל, עמ' קצח.

אשתורי ציין:

ושם ציון ישן כעין הציונים הישנים ולדרומו הנחל, וקורין לבעל אותו ציון, דנה אל חאכס, וחאכס אצלם הוא דיין, אז אמרתי כי שם דן בן יעקב וקורין לו כך על שם דן ידין עמו. והנה תמצא רוב השבטים שהם בכפרים מפוזרים בארץ ישראל והכפר ההוא נקרא על שם אותו שבט הישן שם.³⁶²

יש כאן שיקול מובהק ועצמאי של חוקר ארץ ישראל; אין בידינו מסורת מוקדמת על המקום, אך מהכרתו את השטח ואת השפה הערבית קבע אשתורי ב'ניחוש מושכל' כי מדובר במקום קבורתו של דן בן יעקב אף על פי שאין כל סיבה אחרת לסבור כך. המסורת המשיכה אחרי אשתורי, ועד היום ידוע במקום קברו של דן בן יעקב (נוסף על הקבר בסביבת אשתאול).³⁶³ במקום נמצאו שרידי בית כנסת ומנורת שבעה קנים.³⁶⁴ לאילן נראה כי זהו מקומו של כפר דן, יישובו של רבי יוסי מכפר דן,³⁶⁵ שעסק בהלכות הקשורות לבית שאן (מזכיר את אשתורי הפרחי). לעומתו קליין זיהה את דנה עם דן שבצפון הארץ, המוכרת כתל אל קאצ'י.³⁶⁶

דרום - "שעתיים לדרום עזה (14 ק"מ) ונקראת גם דרון".³⁶⁷ מדובר על דיר אלבלח,³⁶⁸ שנקרא 'דרום' בזמן הצלבנים והממלוכים.³⁶⁹ הזכיר את המקום מוקדסי, שזיהה אותו בסביבת בית גוברין, ויאקות - שמיקם אותו מדרום לעזה, בדרך למצרים. המקום היה הרוס מזמנו של צלאח א-דין כמו יתר ערי החוף.³⁷⁰

הגלבווע - אשתורי אמר כי הערבים קוראים למקום 'גלבון'. כיום נקרא המקום בפי הערבים 'ג'בל פקועה', על שם יישוב הנושא שם זה.³⁷¹ על רכס הגלבווע קיים כפר נוסף שמו 'ג'לבון'.³⁷² מבחינה כללית דומה שהרכס נקרא על שם הכפר שבראשו; בתקופות מסוימות נקרא על שם הכפר האחד ובאחרות על שם האחר.

362. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג.

363. קדמונינו, תשס"ו, עמ' נח-נט, שיא-שיב.

364. אילן, 1991, עמ' 121.

365. ירושלמי, דמאי פ"ב ה"א ח ע"ב.

366. קליין, תרפ"ב, עמ' 75.

367. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עט.

368. دير البلح. 1. 592056/138292; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 358; קדמון, תשט"ז.

369. קליין, תרצ"ו, עמ' 16; קליין, תרפ"ב, עמ' 49; וילנאי, תש"ל, עמ' 1685-1686.

370. לה-סטרנינג, 1965, עמ' 437 מתאר את שינויי השם מימי הצלבנים.

371. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא; פقوق. 1. 710720/237992; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 160.

372. جليون. 1. 707473/239322; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 161; קדמון, תשט"ז.

ה'ר געש - אשתורי ציין טעות נפוצה: קריאת ה'ר זבד מול צפת 'ה'ר געש', שה'ר 'ה'ר געש' הוא באפרים. כוונת אשתורי היא לה'ר סמוך ל'ח'רבת זבד',³⁷³ המתואר בדברי דמסקי כצופה על צפת ומתייחס לכפר במקום.³⁷⁴

ה'ר הכרמל - "לדרום (נחל נעמן) וביניהם מציין לשון ים".³⁷⁵ כנראה התכוון אשתורי למפרץ חיפה.

ה'ר תבור - שעתיים (5.3 ק"מ) מצפון לעין דאר. "הוא גבוה וגדול וצורתו ככובע הנחושת והוא יחיד".³⁷⁶ בערבית נקרא 'ה'ר ההר'.³⁷⁷ אשתורי הוסיף כי מדובר בנחלת זבולון, וחזק את הנחתו בפסוק "את תבור ואת מצרניו", שאינו נמצא במקרא. לדברי לונץ מדובר בטעות.³⁷⁸ ורק בספר דברי הימים נמצא "את תבור ואת מגרשיה".³⁷⁹ גם קליין תימן בהערותיו שבכתב.³⁸⁰ נראה שאשתורי הבין שהעיר תבור שכנה על ראש ההר.³⁸¹

ה'רמטה - "למערב ירושלים כמו חצי שעה (7.7 ק"מ) נוטה לצפון היא הרמטה ושם שמואל ע"ה כי שם ביתו".³⁸² לפי קליין³⁸³ מדובר בנבי שמואל,³⁸⁴ שמימי הביניים מזוהה כרמה;³⁸⁵ ובנימין מטודלה הזכירה כשילה,³⁸⁶ וכן רבי שמואל ב"ר שמשון³⁸⁷ ורבי יעקב שליח ר"י מפרז.³⁸⁸ מעניין כי חילו הזכיר את רמטה אך לא הזכיר את קבר שמואל אלא ציין מקום ליד אל-בירה,³⁸⁹ כנראה אל-ראם הנזכר.³⁹⁰ גם יאקות תיאר את המקום כעיר קטנה בשכנות

373. خربة زيود. נ"צ 239484/764096; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 87; עיינו בקדמון, תשט"ו.

374. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' צג; לה-סטריינג', 1965, עמ' 76.

375. שם, עמ' סה; جبل כرمל. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 109.

376. שם, עמ' סב.

377. جَبَل الطور. נ"צ 236820/ 732580; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 127; גל, תשנ"ח, אתר 68, עמ' 50-51.

378. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצב, הערה 3.

379. דברי הימים א ו, סב.

380. קליין, תרפ"ג, עמ' 27. ועיינו בערך 'יריחו' להלן.

381. פרס, תש"ו, עמ' 926.

382. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ע-עא.

383. קליין, תרצ"ו, עמ' 12.

384. النبي سمویل. נ"צ 217136/ 637780. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 324; מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, אתר 313, עמ' 233-234.

385. פרס, תש"ו, עמ' 867.

386. איינושטיין, 1926, עמ' 28.

387. שם, עמ' 63.

388. שם, עמ' 68.

389. שם, עמ' 75.

390. עיינו להלן בערך 'רמה'.

לירושלים.³⁹¹ מוג'יר אלדין אומר בפירוש כי היהודים קוראים למקום 'רמה',³⁹² ונראה שהמקום נקרא אז 'מאר שמוויל'.³⁹³ מסתבר שאשתורי זיהה את ביתו במקום קבר השייח', אף על פי שזיהה במסלולו הקודם במדויק את הרמה המקראית באלראם של ימיו.³⁹⁴ זיף - אשתורי זיהה באזור עכו את מדבר זיף של דוד המלך.³⁹⁵ לפנינו שתי שיטות: שיטה אחת גורסת³⁹⁶ כי מדובר בכפר יאסיף (9 ק"מ מעכו למזרח) בגלל הצליל הדומה.³⁹⁷ הבעיה היא שכפר יאסיף נמצא ממזרח לעכו ולא לצפונה כמו שכותב אשתורי. שיטה אחרת³⁹⁸ גורסת כי מדובר באלזיב,³⁹⁹ אכזיב של ימיו (13 ק"מ צפונית לעכו), הדומה בערבית למילה זיף. אידריסי, אבן ג'ובייר ויאקות הזכירו את המקום.⁴⁰⁰ אשתורי ניסה לזהות את זיף של דוד המלך דווקא שם בשל זיקתה למעון, הנזכרת להלן,⁴⁰¹ כדי לשמור על הגיון טריטוריאלי בסיפור המקראי. לדעתנו האפשרות השנייה מתקבלת יותר על הדעת בשל דמיון הצליל. **חברון** - "מירושלים לחברון כמהלך יום חורף" (30 ק"מ). אשתורי ציין פרט חשוב: "חברון יושבה לפניו בהר אך כעת ירדה לעמק ליד המערה ונבנתה עיר מסביבה ולאותו ההר קראו חברא, ולעיר אלי-כליל שפירושו האהוב".⁴⁰² הכוונה לתל רומיידה,⁴⁰³ שנקרא כך על שם הרמץ או האפר שעליו מהשכבות העתיקות.

1. קבר אבנר בן נר - "כמטחוי קשת ממערב מערת המכפלה".⁴⁰⁴ נתקלנו כבר באמת מידה זו, ומדובר במרחק של עשרות עד מאות מטרים.⁴⁰⁵ ואכן המקום נמצא 100 מ' ממערב למערת המכפלה, ומוזכר אצל עולי רגל אחרים דוגמת רבי יעקב בר נתנאל,⁴⁰⁶

391. להיסטרינג', 1965, עמ' 433.

392. וילנאי, תש"ל, עמ' 7490.

393. קדמון, תשט"ז.

394. אליצור, תשמ"ד, עמ' 75-76. עיינו שם על התפתחות הקדושה של מקומות פולחן לקברי שייח': עמ' 75-90.

395. שמואל א כו, א.

396. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' נח, הערה 78.

397. كفر ياسيف, 1/215864/761812; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 44; קדמון, תשט"ז.

398. קליין, תרפ"ג, עמ' 13.

399. الزيب, 1/272364/159864; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 60; קדמון, תשט"ז. פרנקל וגצוב, תשנ"ז, אתר 6.1, עמ' 56-58.

400. להיסטרינג', 1965, עמ' 555.

401. תל מעון שמעל טבריה.

402. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' עג.

403. 1/209736/603648; פרס, תש"ז, עמ' 246. וילנאי, תש"ל, עמ' 2183.

404. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' עג.

405. עיינו לעיל בפרק 'מדידת מרחקים'.

406. איינושטיין, 1926, עמ' 59.

רבי יעקב שלח ר"י מפריז⁴⁰⁷ ורבי יצחק חילו.⁴⁰⁸ במסורת המוסלמית המקום מזוהה עם קברו של יוסף הנגר, אולי אביו של ישו, ומוג'יר אלדין הזכירו כ"צדיק מפורסם".⁴⁰⁹

2. מערת המכפלה - אשתורי הזכיר את הסיפור בגמרא על רבי בנאה שמדד את מערת המכפלה,⁴¹⁰ והביע פליאה על כך שהרי הוא רואה בעיניו את המבנה המרובע הגדול מאבני בית המקדש, ומקובל שהוא מבניין שלמה ולמה היה צריך להיכנס? ולפיכך הסיק אשתורי כי לא ציין את המידות לעניין טומאה וטהרה אלא עיין בתפילתו במקום, כמו שהזכיר את חשיבות פקידת המקומות הקדושים. ברור כי האבנים הדומות לכותל המערבי לכדו את עיניו והוא חשב כי מדובר באותן האבנים.⁴¹¹

חדיד - "הוא על ראש עגול למזרח לוד שעתיים (6.2 ק"מ) וקוראים לו חדתא".⁴¹² כיום נקרא 'תל חדיד',⁴¹³ והיה במקום כפר ערבי ששמו 'חדית'ה'. הביטוי 'ראש עגול' הוא לשון ייחודית של אשתורי, שתיאר תל עתיק בסגנון פיוטי.

חיפה - "וברגל ההר על חוף לשון הים הוא חיפה ואולי לכן נקרא שמו כך".⁴¹⁴ ההר הוא הכרמל; ואשתורי הבין את השם 'חיפה' מלשון 'חוף'. כשתיאר חילו את חיפה הוא האריך הרבה, וציין את קברי הצדיקים שבה ואת הקהילה החיה שם;⁴¹⁵ וכמוהו גם רבי יעקב שלח ר"י מפריז.⁴¹⁶

על פי יאקות (1225 לספירה) נהרסה חיפה ב-1187 בידי צלאח א-דין,⁴¹⁷ ואולי בתיאור של חילו: "בעיר הזאת קהילה מפורסמת בחסידותה",⁴¹⁸ רואים סימני התאוששות של העיר. חוץ מאזכורו היחידאי של חילו אין בידינו כל ידיעה על חיפה בימי הממלוכים, ומדברי

407. אייזנשטיין, 1926, עמ' 68.

408. שם, עמ' 73.

409. וילנאי מצבות כרך א, עמ' 338.

410. בבלי, בבא בתרא נח ע"א.

411. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' עג.

412. שם, עמ' עה כתוב 'חרתא', אך גם אצל לונץ, תרנ"ז, עמ' ש וגם בכתי"א, עמ' סט כתוב 'חדתא' - נוסח הגיוני יותר.

413. حديقة. נ"צ 652301 / 195389; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 229; קדמון, תשט"ז; גופנא ובית אריה, תשנ"ז, אתר 170, עמ' 77-78.

414. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' ס; حَيْفَا العتيقة. נ"צ 747890 / 199367; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 109.

415. אייזנשטיין, 1926, עמ' 76-77.

416. שם, 66.

417. להיסטרינג', 1965, עמ' 446.

418. אייזנשטיין, 1926, עמ' 76.

אשתורי אין לדעת על מצב העיר בתקופה זו.⁴¹⁹ אשתורי ציין כי העמק בין עכו וחיפה גדול מאוד ומתחבר לעמק יזרעאל,⁴²⁰ והתכוון לעמקי זבולון ולעמק בית נטופה.

חפריים - "ממזרח התבור שעתיים ביושר (14 ק"מ) וקורים לו כפרה".⁴²¹ יש המזהים אותו עם הכפר הבדואי טייבה.⁴²² קליין טען כי לא נודע מקומו כיום,⁴²³ אך פרס זיהה את המקום בטייבה,⁴²⁴ שכן לטענתו חל חילוף בין החי"ת של חפריים לעי"ן, וכך נוצר שם 'מבשר רעות' - עפריים, שבערבית פירושו השטן (عفريت). בלשון סגי נהור קראו למקום 'אלטייבה', שפירושו 'הטובה', וכך המילה משמרת את השם הישן. תהליך דומה קרה עם היישוב עפרה הסמוך לרמאללה ולכפר הפלסטיני הסמוך, אלטייבה. לדעתנו מדובר ב'כפרא',⁴²⁵ 4.5 ק"מ ממזרח לטייבה, על פי הזיהוי של יבלעם בתל יבלא,⁴²⁶ חצי שעה מדרום.

חצרים - "שעתיים מדרום לדרום (16 ק"מ) ונקרא 'רפאח'",⁴²⁷ בהסתמך על תרגום רס"ג. חקוקה - שעתיים (כ"9 ק"מ) מדרום מערב לצפת וחצי יום (23 ק"מ) מצפון-מזרח להר תבור. נקראת יקוק על שם חבקוק הנביא. אשתורי תיאר: "ושם ראינו בית כנסת ברצפה מערבי לשם כמטחוי קשת ישן נושן".⁴²⁸ היישוב 'חקוקה' מוזכר בספר יהושע בנחלת שבט נפתלי,⁴²⁹ וגם בתלמוד בשם 'חיקוק', שהשתנה אצל הערבים ליקוק;⁴³⁰ כנראה בגלל דמיון השם גם זוהה קבר חבקוק במקום.⁴³¹ כבר ב-1210 לספירה זיהה את הקבר רבי שמואל ברבי שמשון,⁴³² ואחריו תיאר רבי יעקב מפרזי באמצע המאה ה-13 מחיצות מסביב לקבר.⁴³³ לויין טען כי את חוקוק יש לזהות באזור צומת עילבון.⁴³⁴

419. וילנאי, תש"ל, עמ' 2308-2309.

420. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס.

421. שם, עמ' סג.

422. الطيبة. נ"צ 242076/723268; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 154.

423. קליין, תרצ"ו, עמ' 13.

424. פרס, תש"ו, כרך ב, עמ' 269.

425. كفر. נ"צ 246576/722080. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 162. אולי יש אישוש לדעה זו בקדמון, תשט"ז, ובגל, תשנ"א, אתר 59, עמ' 52-53, שבו מצוינים שרידים ממלוכיים.

426. خربة يبلأ. נ"צ 244568/720368. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 163; קדמון, תשט"ז; גל, תשנ"א, אתר 65, עמ' 57.

427. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עט; נ"צ 127812/580084. לא מובא אצל קונדר וקיצ'נר, 1882.

428. שם, עמ' נד.

429. יהושע יט, לד.

430. ياقوق. נ"צ 245198/754556. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 138 ובקדמון, תשט"ז.

431. וילנאי, תשמ"ה, עמ' 401.

432. איינושטיין, 1926, עמ' 63.

433. שם, עמ' 69.

434. לויין, תשס"ג, עמ' 20.

קליין לא זיהה⁴³⁵ את בית הכנסת שתיאר אשתורי במרחק 'מטחווי קשת' מהקבר,⁴³⁶ אך היום אנו מזהים אותו במרכז הכפר הערבי העתיק יאקוק, אם כי המקום לא נחפר עדיין. רבים מאבני בית הכנסת ומעמודיו שולבו בבנייה משנית בבתי הכפר, ויש עדות של אחד מוותיקי חוקוק על משקוף מבנה באורך מטר וחצי ועליו מנורה שמצדידה רימונים וכפות תמרים, אם כי המשקוף נעלם.⁴³⁷ עדותו של אשתורי מלמדת על פסיפס ברצפתו, כפי שכתב "בית הכנסת ברצפה..."⁴³⁸.

טבעון - "ממזרח שונם חצי שעה (5 ק"מ) לא נשתנה שמו".⁴³⁸ קליין ניסה לטעון כי אשתורי מתכוון לאלטייבא,⁴³⁹ ותמה שאמר כי 'לא נשתנה שמו'.⁴⁴⁰ חשוב לענייננו גם המרחק הגדול (10 ק"מ). בתיקונים חזר בו קליין מפליאתו,⁴⁴¹ ואמר כי אשתורי התכוון לח'רבת טבעון הדרומית-מזרחית לסולם, מצפון לקיבוץ גבע של היום,⁴⁴² ולא נשתנה שמו. בכל מקרה קליין לא קיבל את זיהויו של אשתורי, ומיקם את טבעון באזור בסמת טבעון, ממערב לנצרת.⁴⁴³ לדעתנו מדובר במקום ששמו טובניא, שאשתורי הזכירו כמה שורות לפני כן, ולא ברור מדוע לא ציין כי הזכירו כבר; אפשר שמדובר בשני מקומות שונים במרחק של 1.7 ק"מ זה מזה: טובניא שהוא עין טבעון, וטבעון שהיא ח'רבת טבעון. חיזוק לסברה זו מצאנו במפתו של בן חורין.⁴⁴⁴

טבריא - בפרק ז הרחיב אשתורי בעניין טבריה,⁴⁴⁵ וציין את אמרות חז"ל הנוגעות אליה. הוא הזכיר שם גם את חמי טבריה,⁴⁴⁶ ותיאר קברים רבים: "וכן בטבריה ישנים קהל גדול מן הצדיקים והחסידים וגרי הצדק ומכללם רבי עקיבא וארבעה ועשרים אלף תלמידים..."⁴⁴⁷. היום מצוין המקום ממערב לעיר.⁴⁴⁸ כבר רבי יעקב שליח ר"י מפריז הזכיר אותו ואת

435. קליין, תרצ"ו, עמ' 59.

436. למהות המושג עיינו בפרק 'מדידת מרחקים'.

437. אילן, 1991, עמ' 122.

438. חבצלת ודוברי צר, תשס"ז, עמ' סב.

439. أَلطِيَّة. נ"צ 242074/723254. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 167.

440. קליין, תרצ"ו, עמ' 14.

441. קליין, תרצ"ו, עמ' 33.

442. خَرَبَةُ طَبْعُون. נ"צ 235104/719780. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 161.

443. קליין, תרפ"ב, עמ' 60. طَبْعُون. נ"צ 212912/735988; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 117.

444. קדמון, תשס"ז, אלא ששם זיהה את טובנייה מדרום לעין ג'לוד, ואין ברורה כוונתו.

445. חבצלת, תשס"ד, עמ' נו, קנ.

446. שם, עמ' קנה. הוא ציין גם פרט ביוגרפי חשוב בהזכירו את חמי ברצלונה: "וכן תמצא בארץ אנדלוס עיר גיבורים וגאוני עולם ושמה ברצלונה וסמוך לה חמי בראשית..."

447. שם, עמ' קנח.

448. رَبَّ عَكِيْبَا. נ"צ 249584/743472; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 132; אילן, תשנ"ז, עמ' 233.

תלמידיו,⁴⁴⁹ ואילו חילו הזכיר רק את התלמידים.⁴⁵⁰ אחרי אשתורי נוספה המסורת על קבורת רחל אשתו בטבריה, המזוהה במבנה ממלוכי בשם סת סכיינה⁴⁵¹ (במקום נמצאה כתובת המתוארכת ל-1295).⁴⁵²

אשתורי הוסיף כי המקום המתואר בגמרא כבית כנסת בטבריה שצפוי כי יהפוך למקום עבודה זרה⁴⁵³ נמצא עד היום מצפון לקברו של רבי ירמיה, לרגלי ההר כמטחוי קשת כנגד מעון, ועד היום באים לשם נוצרים להתפלל בעת צרה.

קברו של רבי ירמיה מזוהה מול חמי טבריה ליד קברו של רבי כהנא,⁴⁵⁴ ולכן יש המשערים שיש לתקן 'מעון' למעין,⁴⁵⁵ שכן תל מעון מרוחק 3 ק"מ משם - יותר ממטחוי קשת.⁴⁵⁶ המקום המקודש לנוצרים שתיאר אשתורי הוא לדעתנו הכנסייה הצלבנית של טבריה העתיקה, הנמצאת מצפון למרחצאות, ואף נמצאו לידה שרידי בית כנסת עתיק.⁴⁵⁷ בסיום אמר אשתורי כי טבריה נמצאת מרחק מחצית השעה מגנוסר (9 ק"מ מתל כנרות ו-3.5 ק"מ מתל רקת).

טובניא - אצל אשתורי מופיעה רק המילה 'אמה', וקליין טען שיש להוסיף את המילה אלפיים.⁴⁵⁸ ברם לונץ טען כי יש להוסיף דווקא 500 אמה.⁴⁵⁹ מבדיקה מדוקדקת עולה כי המרחק הוא 1.5 ק"מ, ולכן אנו מצדדים בדעתו של קליין. אשתורי טרח להסביר איך הוגים את השם: "וקורין לו גם טובניא הטי"ת פתוחה הוא"ו בלועה, הבי"ת בצרי, וחיריק תחת הנו"ן...".⁴⁶⁰ כלומר יש לקרואה טוּבְּנִיָּא. שם זה שונה משם המקום הערבי כיום,⁴⁶¹ שבו הטי"ת נהגית בקובוץ. מהנחייתו זו של אשתורי באשר לאופן הגיית השם ומהשוואתו להווה עולה מעמדו של אשתורי כמתעד תמורות בלהג ערבי מקומי.

יבלעם - "מדרום לחפריים חצי שעה (2.7 ק"מ) וקורין לו יבלה והוא על תל ולפניו נחל

449. אייזנשטיין, 1926, עמ' 69.

450. שם, עמ' 77.

451. ست سكيנה. נ"צ 251024/742944; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 134.

452. שרון, תשמ"ו, עמ' 119.

453. בבלי, יבמות צו ע"ב.

454. رَّبْ كَهْنَا. נ"צ 251550/741396; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 132; אילן, תשנ"ז, עמ' 229.

455. וילנאי, תשמ"ה, עמ' 201.

456. על הביטוי 'מטחוי קשת' עיינו בפרק 'מדידת מרחקים'.

457. שטרן, 1992, עמ' 566.

458. קליין, תרפ"ג, עמ' 14 ובהערות בכתב ידו - עיינו להלן בערך 'יריחו'.

459. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצא.

460. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא.

461. اين طبعون. נ"צ 235260/718172; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 117, 158.

שם עיינות מים שאינם נוזלים בקיץ".⁴⁶² הכפר נקרא יבֵּלָא בערבית, וברור כמעט לחלוטין שאליו התכוון אשתורי;⁴⁶³ לעצם העניין רבים סוברים כי יבלעם המקראית נמצאת בתל בלעמה,⁴⁶⁴ מדרום לג'נין.⁴⁶⁵

יבנה - "מנוב ליבנה למערב ביושר עם מעט קט נטיית הדרום כארבע שעות" (27 ק"מ).⁴⁶⁶ המקום נקרא יבנא,⁴⁶⁷ ויאות סיפר כי זו עיר השוכנת בין אשקלון ויפו, וקבור בה אבו הוריירה, אחד מחבריו הנודעים של מוחמד.⁴⁶⁸ רבי יעקב שליח ר"י מפריז אמר כי יבנה נמצאת בין גת לעכו, ושם נמצא קבר רבן גמליאל - ובפי הערבים אבו הוריירה.⁴⁶⁹ ברם, לפי המיקום בסדר המקומות של רבי יעקב, נראה שמדובר באעבלין שבצפון,⁴⁷⁰ ואילו גת שהוא הזכיר היא הכפר משהד, המזוהה כגת חפר המקראית,⁴⁷¹ וכך גם כתב חילו.⁴⁷² יש לזקוף אפוא לזכות אשתורי את הזיהוי הנשען על סיוריו הרבים בארץ ועל הכרתו את המקום, שלא היה באזור מתויר.

יוטה - "[יוטה לדרום חברון כשתי] שעות (10 ק"מ) לא נשתנה שמו".⁴⁷³ כיום יוטה מזוהה עם הכפר יטא שמדרום לחברון.⁴⁷⁴

יזרעאל - "ממערב לבית שאן שעה וחצי ביושר (18 ק"מ) ונקראת זרעין".⁴⁷⁵ היחיד שהזכיר את המקום היה רבי יעקב שליח ר"י מפריז בדרך לירושלים,⁴⁷⁶ אך לא פירט.

462. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג.

463. אמנם קליין, תרצ"ו, עמ' 14-15, כתב כי לא נודע כיום, אך בתיקונים בעמ' 33 הצביע על המקום במפורש. דעה נוספת מתייחסת לתל רכש, נ"צ 728796/244008, אך אינה סבירה. ראו: חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סג, הערה 145.

464. מעל בֵּיר בלעמה. נ"צ 227974/705701; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 145.

465. פרס, תש"ו, עמ' 382; קיל, תש"ל, עמ' קנו; קליין, תרפ"ב, עמ' 54; נגב, 1972, עמ' 108.

466. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עח.

467. יבנא. 176192/641576; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 277; קדמון, תשט"ז.

468. לה-סטרנינג, 1965, עמ' 553.

469. איינושטיין, 1926, עמ' 70.

470. עבלין. נ"צ 218312/747348; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 105; קדמון, תשט"ז; עולמי, תשס"ד, אתר 41, עמ' 30.

471. פרס, תש"ו, עמ' 176. גל, תשנ"ח, אתר 13, עמ' 25-27.

472. איינושטיין, 1926, עמ' 77.

473. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פ. יש לציין כי בהוצאת וניציא הראשונה של ספר 'כפתור ופרח', שהתבססה על כתב יד אוקספורד (להלן כתי"א) לא נזכרה יוטה, ולאחר הרווח, המשפט מתחיל מהמילה 'שעות'. לונץ השלים את המילים במהדורתו. ראו לונץ, תרנ"ז, עמ' שד.

474. יטא. נ"צ 208504/595096. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 415.

475. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא; זרעין, נ"צ 718183/231072; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 172; קדמון, תשט"ז.

476. איינושטיין, 1926, עמ' 66.

יפו - "מרחק שעותיים מלוד (12 ק"מ) למערב".⁴⁷⁷

ירושלים - בפרק השישי שכותרתו: "בזכרון עיר אלוקים ירושלים והר הבית, ובית המקדש, ושילה, ובית חוניו, ובית פגי, וציון, וחברון והר סיני",⁴⁷⁸ הביא אשתורי מדרשי חז"ל רבים בנוגע לירושלים, למשל הקביעה שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות וירושלים גבוהה מכל המקומות בארץ ישראל, אך בשונה מהמדרש וכהוכחה לקביעה זו הביא את תיאור הדרך רצופת העליות מבית שאן לירושלים: "לכן בלכתך מן הירדן שלפני בית שאן לירושלם תלך בערבה פניך למערב כשתי שעות הולך ועולה מעט. אחר כן תתחיל לעלות בהרים ופנים לדרום, כן תעלה תמיד עד ירושלים".⁴⁷⁹ הוא שזר בדבריו כמה זיהויים אקטואליים:

1. בית הדשן: כבר בגמרא נחלקו חכמים במקום בית הדשן שצריך להיות מחוץ למחנה;⁴⁸⁰ יש האומרים לצפון ירושלים ויש האומרים למזרחה. נראה כי אשתורי סבר כדעת הראשון, שכן אמר: "וכן מקובל בית הדשן לצפון ירושלים כמרוצת הסוס והוא תל קטן ונמוך הרבה".⁴⁸¹

במהדורתו כתב לונץ כי מדובר בתל ידוע ששמו 'תל אלמסאבין', שפירושו תל בתי מלאכת הבורית,⁴⁸² ובבדיקה שנעשתה בגרמניה נתגלו שם עקבות עצמות וצמחים. אשתורי הביא בהמשך הפרק אזכור נוסף למקום שפיכת הדשן:⁴⁸³ "בירושלים השער שקוראים היום שער השבטים מדושן העפר שלפניו מחוץ לעיר והוא לקרן מזרחית צפונית להר הבית". אם כן לא ברור מהו האזכור הנכון לבית הדשן. על רקע זה מעניין המדרש המציין כי לא מדובר בדשן הקרבנות כלל אלא בפתחו של הר געש,⁴⁸⁴ ומשם הדשן.⁴⁸⁵ ואפשר שיש שני מקומות,⁴⁸⁶ למזרח ולצפון. לונץ אמר כי בימיו היה המקום מכוסה זבל, אך בחפירות הפרנציסקנים נתגלה אפר במקום.

הביטוי 'מרוצת סוס', אינו מרחק קבוע אלא מציין מרחק שבין 1 ק"מ ל-2.5 ק"מ, ומוזכר בעוד מקומות.⁴⁸⁷

477. לפ. נ"צ 662320/176796. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 220; קדמון, תשט"ז.

478. חבצלת, תשס"ד, עמ' צג.

479. שם, עמ' קיט.

480. בבלי יומא, סח ע"א.

481. חבצלת, תשס"ד, עמ' צו.

482. לונץ, תרנ"ז, עמ' עז, הערה 1.

483. שם, עמ' קיז.

484. לונץ, תרנ"ט, עמ' תתיד.

485. פרקי דרבי אליעזר, פרק כ, עמ' סז.

486. לונץ, תרנ"ז, עמ' צח, הערה 2.

487. למשל אצל חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' לח ועמ' סא. עוד על ביטויים אלו ראו במאמר שלעיל.

2. קבר חולדה, אתר שרפת הפרה האדומה: אשתורי הזכיר את המשנה במסכת פרה: "כבש היו עושים מירושלים (לפנינו במשנה מהר הבית) להר המשחה... פרה וכל מסעדיה יוצאים להר המשחה",⁴⁸⁸ והוסיף שמקובל בימיו לזהות את אתר שרפת הפרה 'כמטחוי קשת' מצפון לקבר חולדה. הוראת המושג 'כמטחוי קשת', החוזר כמה פעמים אצל אשתורי,⁴⁸⁹ היא מרחק שבין עשרות למאות מטרים. בקטע זה שהזכרנו יש שני חידושים: מיקום קבר חולדה, ומקום שרפת הפרה בסמוך לו. מדברי התוספתא אנו יודעים כי חולדה נקברה בתוך ירושלים,⁴⁹⁰ ואשתורי היה הראשון שזיהה את מיקום הקבר במרומי הר הזיתים. בהמשך הפרק הוא תירץ את קביעתו התמוהה בכך שירושלים הייתה גדולה 3 פרסאות,⁴⁹¹ וכללה גם את הר הזיתים בתחומה.⁴⁹² יש לציין כי גם לנוצרים וגם למוסלמים יש מסורת קדומה על אישה קדושה הקבורה שם,⁴⁹³ וקביעתו זו מצאה חיזוק אצל חילו: "קבר חולדה בראש הר הזיתים הוא בנין נהדר מאד".⁴⁹⁴ מאז קביעתו של אשתורי מזהה הקבר בראש הר הזיתים לאורך הדורות, זיהוי שעורר תרעומת אצל רבי יהוסף שווארץ, בן המאה ה-19:

...ועתה קורא ידיד האין יכאב לב המבין והידע על הדבר הזה שישראל ילך להתפלל על קבר זר באמרם שהוא מקום קבורת הצדקת חולדה הנביאה זכותה תגן עלינו. ועל האנשים ההולכים שמה להתפלל אני אומר בלשון חכמינו ז"ל, שהם עובדי ע"ז.⁴⁹⁵

באשר למקום שרפת הפרה כתב לונץ שלדעתו נפלה טעות סופר,⁴⁹⁶ ויש לגרוס 'מדרום לקבר חולדה', שכן מקום שרפת הפרה אמור להיות בדיוק מול השער המזרחי ומול פתח בית קודש הקודשים. על פי יונתן אדלר,⁴⁹⁷ בהנחה שבית המקדש עמד במקום הצח'רה [הסלע] בחישוב טריגונומטרי מדויק של מרחק וגובה, אפשר לאתר את המקום המדויק על הר הזיתים - בחצר הכנסייה המודרנית דומינוס פלאוויט. גם היום נמצא שם בור מים

488. משנה, פרה פ"ג, ו.

489. למשל בפרק ו, עמ' קיג, בנוגע למרחק משער הרחמים לשער שושן, וכן המרחק ממערת המכפלה לקבר אבנר בן נר: חבצלת ודוברוצר, תשס"ז, עמ' עג. להרחבה עיינו לעיל בפרק 'מדידת מרחקים'.

490. תוספתא נגעים פ"ו ה"ב.

491. בבלי, בבא בתרא עה ע"ב.

492. חבצלת, תשס"ד, עמ' קיט.

493. וילנאי, תשמ"ה, חלק א, עמ' 363-369; וכן לימור, תשס"ו, עמ' 13-40.

494. אייזנשטיין, 1926, עמ' 72.

495. שווארץ, תר"ס, עמ' שנ.

496. לונץ, תרנ"ז, עמ' עו, הערה 3.

497. אדלר, תשס"ב, עמ' 537-542.

גדול שיכול לחצוץ בפני הטומאה, כמוזכר במשנה. אדלר דחה את זיהויו של אשתורי, כיוון שהיה לו ברור ש'מטחוי קשת' הם טווח של 200 אמה.⁴⁹⁸ ברם אם נקבל את דעת לונץ שיש כאן טעות סופר, ונשווה את הביטוי 'כמטחוי קשת' למקומות אחרים, יתקבל נתון שאינו חד-משמעי.⁴⁹⁹ אפשר שאדלר אכן כיוון במאמרו למקום שאיתר אשתורי, כיוון שמקום זה ידוע כמקודש לאורך תקופות רבות וגם הנוצרים קידשוהו בהתאם למסורות היהודים על הר הזיתים.⁵⁰⁰ המרחק בין קבר חולדה לחצר הכנסייה הוא 290 מטר. ואולם אם נניח שבית המקדש לא עמד במקום קבת אללצח'רה [כיפת הסלע] של היום, אלא מדרומה, הקו הטריגונומטרי 'זז' עם הזיהוי דרומה על הר הזיתים, בהתאם לתיקונו של לונץ.⁵⁰¹

3. שערי הר הבית: אשתורי פתח בתיאור מקיף של הבית בבניינו על בסיס הכתוב במסכת מידות, ובסופו תיאר את העומד בימיו:

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכתלים העומדים האלה שהם כתלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור באבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהי זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, וכן ניכר שער קיפניוס למערב שער הצפון שהוא הטדי אינו ניכר שאותו צד נחרב.⁵⁰²

לפי אשתורי, בכותל המזרחי נמצא שער שושן,⁵⁰³ ועל פי הסברה הראשונית מדובר פה דווקא בשערי הרחמים של ימינו, אלא שבהמשך ציין אשתורי במפורש גם את שערי הרחמים:

ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מבחוץ ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם וקורין להם ההמון שערי רחמים. והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם באב אלרחמא.⁵⁰⁴

498. אדלר, תשס"ב, עמ' 542, הערה 10.

499. ראו לעיל בפרק 'מדידת מרחקים'.

500. לימור, תשס"ו, עמ' 16.

501. רופא, תשל"ח, עמ' 166-189.

502. חבצלת, תשס"ד, עמ' קיב.

503. לפי הגמרא בבבלי, מנחות צח ע"א, נקרא כך כיוון שפונה לכיוון שושן הבירה.

504. חבצלת, תשס"ד, עמ' קיג.

אם כן מהו שער שושן שציין אשתורי? רופא טוען כי מדובר בשער הלוויות (באב אל ג'נאיז⁵⁰⁵), ⁵⁰⁶ לפי החלוקה של אשתורי את החומה המזרחית לשלושה חלקים, כפי שציטטנו לעיל - שליש הכותל המזרחי בדרום הוא 155 מ', שכן אורך החומה כולה הוא 465 מ'. לשיטתו השער נמצא 135 מ' מהפינה הדרומית-מזרחית של חומת הר הבית, ולפיכך גם מקום בית המקדש הוא מדרום לצח'רא.

לעומתו טען קורן כי המיקום של שער שושן צפוני למיקום שהציע רופא, והוא 231 מ' מהפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, שכן הוא סבר כי מקום בית המקדש הוא בצח'רא של ימינו. ⁵⁰⁷ במקום נמצאת כיום מצבה גדולה המסתירה כנראה את כל השער. קורן טען כי מקרה דומה קרה בשער הרחמים, שגם תחתיו נמצא שער עתיק יותר המכוסה בקבר - והקבר נחשף בעקבות נפילת פגז במלחמת ששת הימים. ⁵⁰⁸ בנוגע לתפקידו טען קורן כי מדובר בפתח ניקוז או במחילת מילוט. הצעתנו היא כי יכול להיות שמדובר ב'שער הזהב' הביזנטי שדרכו מתוארת כניסת ישו ותלמידיו לעיר בבשורה על שם יוחנן: ⁵⁰⁹ "וַיְהִי מִמָּחֳרָת כְּשֶׁמוֹעַ הַמֶּזֶן רַב... כִּי-יָבֹא יֵשׁוּעַ יְרוּשָׁלַיִם; וַיִּקְחוּ בְיָדָם פָּפוֹת תְּמָרִים וַיֵּצְאוּ לְקִרְאָתוֹ וַיִּרְעוּ לֵאמֹר הוֹשִׁע־נָא בְּרוּךְ הָבָא בְּשֵׁם ה' מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל".

לא ברור מי בנה את שער הרחמים. יש המייחסים את בנייתו למאורע שקרה בזמנו של הקיסר הרקליוס בעת ניצחונו במלחמה נגד הפרסים בשנת 629 לספירה, כשנכנס בתהלוכת ניצחון עם הצלב הקדוש. יש הטוענים כי מדובר בבנייה אומאית המזכירה בסגנונה את בניין השער, ולדוגמה מביאים את השער הכפול המיוחס גם הוא לתקופה זו, ⁵¹⁰ ויש חוקרים הסוברים כי שער הרחמים הוא שער שושן, ⁵¹¹ כיוון שהשערים לא היו מכונים זה לזה. נתון נוסף שגלמד מאשתורי הוא ייחוסו את שערי חולדה לשער הכפול ולשער המשולש שבכותל הדרומי. לא ברור אם שערים אלו היו פתוחים בימיו, כיוון שהשתמש במילה 'ניכר' בלבד. ואולם גם במקרה של שער שושן השתמש במילה זו, אך טרח לבשר שהכניסה חסומה באבני גזית. שער חולדה המזרחי, שהוא השער המשולש, ניזוק קשות בתקופה הביזנטית ושוּפֶץ בזמן בית אומיה, בעוד השער המערבי, הוא השער הכפול, נשתמר כמעט

505. ראו מפה בלה-סטריינג', פלשתינ, עמ' 172, אות L.

506. רופא, תשל"ח, עמ' 166-189.

507. קורן, תשל"ז, עמ' 61-62.

508. שם, עמ' 55.

509. הבשורה על פי יוחנן יב, יב-יג.

510. בן דב, 1982, עמ' 283.

511. קליין, תרצ"ט, מפה בעמ' 129; וילנאי, 1993 כרך ב, עמ' 1188.

בשלמותו מימי בית שני.⁵¹² השער הכפול נקרא בזמן האומיים 'באב אלנבי' (שער הנביא), וכך הזכירוהו מוקדסי ונאצר ח'וסרו.⁵¹³ בימי אשתורי הזכיר הנוסע אבן בטוטה (1355 לספירה) שער פתוח לצד דרום שדרכו נכנס האימאם [מנהיג התפילה];⁵¹⁴ ואחריו לא הזכיר מוג'יר אלדין (1496 לספירה) שער לדרום. אפשר שעדותו של אבן בטוטה עוסקת ב'באב אלסיתה' המזוהה כ'שער היחיד' הסמוך לפינה הדרומית-מזרחית, ומוביל ישירות לאורוות שלמה,⁵¹⁵ ואילו אשתורי לא ראה טעם להזכירו כי דיבר על שערי המשנה במסכת מידות, וראה את שערי חולדה הסתומים. ככל הנראה סביבת הכותל הדרומי לא הייתה מיושבת בימי אשתורי, ולכן קשה להאמין שהשערים היו פתוחים בימיו אלא שנסתמו בימי הפאטימים או הצלבנים.⁵¹⁶

שער קיפנוס למערב מזוהה כנראה עם שער ברקלי,⁵¹⁷ ברחבת עזרת הנשים של הכותל המערבי. אולם לונץ טען כי אשתורי דיבר על שער השלשלת, שהוביל לרחבת הבית, כי בימיו שער ברקלי לא היה חשוף.⁵¹⁸ שער טדי לא ניכר אפילו בימי אשתורי, אבל לונץ טען כי היה באזור 'באב אלעתם' (השער החשוף).⁵¹⁹

עוד נתון העולה מדברי אשתורי הוא ששער הרחמים לא היה בימיו סתום באבנים אלא נסתם ב'דלתות ברזל'. גם נאצר ח'וסרו, שקדם לו, ציין במפורש דלתות ברזל.⁵²⁰ אדריסי ציין רק שהשער חסום, אבל יש שער פתוח למזרח הנקרא 'באב אלאסבט' (שער השבטים).⁵²¹ אפשר להסביר שהשער נחסם אחרי ימיו באבנים, וכך קבע גם רבי פתחיה מרגנשבורג (1185 לספירה): "ובירושלים יש שער ושמו שער הרחמים ואותו השער ממולא אבנים וסיד ואין שום יהודי רשאי לבוא שמה וכל שכן גוי..."⁵²².

האם יש עדות על פריצת השערים בין שנת 1185 ל-1322 לספירה? לא ברור מתי היה המעבר מדלתות לסתימה באבנים. קושי נוסף קיים על פי תיאורו של רבי יצחק חילו

512. בן דב, 1982, עמ' 286-287.

513. לה-סטריינג', 1965, עמ' 180-182.

514. שם, עמ' 182.

515. וילנאי, 1993, כרך ב, עמ' 1186.

516. בן דב, 1982, עמ' 287, 358.

517. שם, עמ' 141-142.

518. לונץ, תרנ"ז, עמ' צג, הערה 1.

519. שם, הערה 2.

520. לה-סטריינג', 1965, עמ' 177.

521. לה-סטריינג', 1965, עמ' 210.

522. איינושטיין, 1926, עמ' 56.

ב-1333 לספירה, שתיאר את שערי הרחמים כ'טבועים בארץ'.⁵²³ לעומת זאת הזכיר חילו בפירוש יציאה לכיוון מזרח משער הרחמים בתחילת דבריו. אפשר להסביר את דבריו שהתכוון ליציאה משער יהושפט - באב אלאסבט - בסביבת שער האריות של ימינו, שהיה פתוח בימיו בעוד שער הרחמים המקורי היה סתום, ולכן כינה אותם 'טבועים בארץ'. סיוטי (1470 לספירה) כבר ציין במפורש שהם סגורים בימיו.⁵²⁴

אשתורי ייחס את שער הרחמים לשלמה המלך,⁵²⁵ שבנה על פי האגדה שני שערים - לחתנים ולאבלים,⁵²⁶ כנראה בגלל היותם כפולים, שכן הוא זיהה במפורש את שער שושן, שהיה היחיד למזרח על פי מסכת מידות. מעניין כי חילו ציין גם הוא את אותה האגדה.⁵²⁷ אשתורי התייחס לשער הרחמים כאל מקום תפילה ולא הזכיר כלל את הכותל המערבי; לונץ טען שבימיו של אשתורי הכותל היה מכוסה כולו ולא שימש כבית תפילה ולכן אשתורי לא הזכירו בספרו.⁵²⁸

שער השבטים הוזכר בדברי אשתורי כמקום שיש בו פתח לגיהנום, שכן יש בו עפר מדושן. בסוף דבריו על ירושלים נשא אשתורי תפילה,⁵²⁹ ולונץ טען כי הוא נשאה ליד שער הרחמים.⁵³⁰ מהניסוח "אין איש מאנשי הבית שם בבית" נוכל להסיק שלא היה אישור לעליית יהודים להר הבית בזמן אשתורי. עניין זה בא לידי ביטוי גם בכך שכל תיאוריו של אשתורי בגוף ראשון מתבססים על חומות הר הבית מבחוץ ועל נתוני מסכת מידות, בלא כל נתון על המתרחש ברחבה למעלה. אשתורי רשם בפירושו שאסור לעלות להר הבית בזמנו, והעולה חייב כרת.⁵³¹ נתון זה אינו מפתיע בהתחשב שבהמשך דבריו ניכר כי אפילו לקבר יוסף לא נכנס כי היה שם בעבר מזבח, ונקל לשער כי לרחבת הר הבית לא היה מהן להיכנס.⁵³²

אשתורי לא גילה/סיפק כמעט שום נתון על אוכלוסיית העיר, הן על אוכלוסיית היהודים הן על אוכלוסיית הנוכרים. כמו כן הוא לא תיאר את המסגדים הבולטים על רחבת ההר

523. אייונשטיין, 1926, עמ' 72.

524. לה'סטרינג', 1965, עמ' 184.

525. חבצלת, תשס"ד, עמ' קיג.

526. מסכת סופרים פי"ט, הי"ב.

527. אייונשטיין, 1926, עמ' 72.

528. לונץ, תרנ"ז, עמ' צד, הערה 2.

529. שם, עמ' קלא.

530. לונץ, תרנ"ז, עמ' קיד, הערה 1.

531. חבצלת, תשס"ד, עמ' ק.

532. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו.

כנקודות ייחוס למקדש. הוא התעלם מהם התעלמות מוחלטת, הניכרת לעתים גם בכתבי עולי רגל נוצרים או מנומקת אצלם מפורשות בהיעדר רשות לעלות להר הבית, דוגמת וילהלם פון בונדנסלה (1333 לספירה) שכתב: "... אין הם מרשים לנוצרי שיכנס לחצר או למקדש, ואומרים: מקום קדוש כזה שרק הוא בית ה' יחולל על ידי נוצרים וגם על ידי יהודים, כיוון שהללו נראים בעיניהם ככלבים וכבלתי מאמינים".⁵³³ אפשר אולי להרגיש את אווירת הפחד ששררה בירושלים בקרב היהודים, לפי התיאור בתפילתו של אשתורי: "עומד ברשות הרבים אשר קשתי שנאתם הם רבים",⁵³⁴ ואפשר שהפחד התחזק, משום שעל צריח השער עמדו שומרים מצוידים בקשתות, המוכרים היטב בספרות דאז.⁵³⁵

4. מערת חזקיה - אשתורי הזכיר מערה בתוך העיר מצפון,⁵³⁶ וקרא לה 'מערת חזקיה' שהיא גדולה כים'. על פי הציטוט מספר מלכים נראה שהכוונה לצדקיה,⁵³⁷ וכך גם תיקן לונץ.⁵³⁸ המערה מוכרת בספרות הערבית של ימי הביניים, ומוקדסי הזכיר אגדה על אודותיה - שהיא מגיעה עד למדבר סיני. מוג'יר אלדין קרא לה 'מערת הכותנה', ושער שכם הסמוך אף נקרא 'באב אלמע'ארה' - שער המערה.⁵³⁹ המערה עצמה היא מחצבה ששימשה עד לדורות האחרונים לחציבת אבנים לבנייה, ואורכה מגיע ל-220 מ'.⁵⁴⁰

5. הר ציון - בדברו על מעשר שני בירושלים הזכיר אשתורי את הר ציון, וציין:

האמנם מסתברא שיש ליושבי ירושלים כפי מה שאנו רואים בזה העת הקל מטורח הוצאת הפירות למקום רחוק, ואיך שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד... והנך רואה כי עוד היום האהל הזה עומד קיים כתחילת הוויתו והוא בכיפה וכנגד הר המוריה לדרום והכל קורין לו היכל דוד, ולפניו לצפון מערבו רחוב אין ספק שהוא מציון וזה קרוב מאד אל בית הכנסת שהוא שם היום ואל השכונה... ואולי בית הכנסת והשכונה הכל בציון, אבל מה נעשה היום שהרי דרכי ציון אבלות ומסילות ירושלים שוממות ולא נכר גדריהם בבירור, שהיום תראה העיר יותר גבוהה מהר המוריה וכל שכן בית הכנסת והשכונה, ואולי היה זה מאשר נחרבה כמה פעמים וחוזרים ובונים על ההרוס ולזה תמצא כיפות ישנות תחת הבתים והם קרקע הבתים החדשים, ולעולם היה הר הבית גבוה מירושלים.⁵⁴⁰

533. איש שלום, תשכ"ו, עמ' 227.

534. חבצלת, תשס"ד, עמ' קלא.

535. גונן, 1979, עמ' 44-59.

536. חבצלת, תשס"ד, עמ' קלג.

537. מלכים ב כה, ד.

538. לונץ, תרנ"ז, עמ' קטז.

539. וילנאי, 1993, כרך ב, עמ' 770.

540. חבצלת ודוברוביצר, תשנ"ט, עמ' כב-כד.

מדבריו עולות כמה נקודות חשובות: אחת נוגעת למיקום בית כנסת הרמב"ן והרובע היהודי בתקופות הצלבנית והממלוכית. יזרעאל⁵⁴¹ וריינר⁵⁴² טענו כי מדברי אשתורי רואים בפירוש שהייתה קיימת שכונה יהודית על הר ציון, ואילו ארליך טען כי אפשר ללמוד שהשכונה היהודית נמצאה (כבר קודם) ברובע היהודי ולא בהר ציון.⁵⁴³ לדעתנו ארליך צודק בקביעתו, כי מדברי אשתורי אין שום הכרח להבין כי הייתה שכונה יהודית על הר ציון בימיו, וכי לאורך כל שנות התקופה הממלוכית התקיימה התיישבות יהודית ברובע היהודי של ימינו.

נקודה נוספת העולה מן הקטע היא מודעותו של אשתורי - המתגלה פעם נוספת כחוקר מיומן לתהליכי ההיווצרות של שכבות עירוניות זו על גבי זו בתהליך הדרגתי וממושך - שהרי היה לו ברור מצד אחד שהר הבית הוא הגבוה בירושלים, ומצד אחר הוא ראה במו עיניו כי הר ציון גבוה יותר, ומכאן למד כי הר ציון נבנה ברציפות בעוד על הר הבית לא בנו דבר, ולכן הוא נותר בגובהו המקורי.

יריחו - "למזרח כמו יום" (26 ק"מ).⁵⁴⁴ לדעת אשתורי, 'ירדן' המוזכר במשנה במעשר שני מכון לירדן יריחו. על פי ספר יוסיפון הוא ציין שהפג הוא האפרסמון,⁵⁴⁵ והוא גדל ביריחו, הנקראת כך בגין ריח הבושם. הערתו יכולה להעיד על תפוצת ספר יוסיפון בימי הביניים. קליין לא הזכיר את יריחו, אך הוסיף הערה בכתב ידו המופיעה בעותק שנשתמר במחלקת הספרים הנדירים בספרייה של אוניברסיטת בר-אילן.⁵⁴⁶

לפי הערה זו אשתורי סבר ש'תמר' המוזכרת ביחזקאל היא יריחו.⁵⁴⁷ אשתורי טרח להסביר מדוע לאחר שניצח ביבש גלעד לא פנה שאול לשילה - ששם היה הארון - אלא לגלגל, כדי לחדש שם את המלוכה,⁵⁴⁸ וכנראה סבר שדרך הערבה הייתה נוחה יותר, אך כשיצאו למלחמה על יבש גלעד הלכו דרך ההר, שכן בכתובים מוזכרת העיר בזק.⁵⁴⁹

541. יזרעאל, תשמ"ז, עמ' 27.

542. ריינר, תש"ס, עמ' 280-281.

543. ארליך, תשס"ט, עמ' 52-59. אמנם בעבודתו על בורכהרד מהר ציון כן קיבל עמדה זו, אך חזר בו. ראו: ארליך, תשנ"ד, עמ' 32.

544. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ע.

545. פלוסר, תשל"ט, עמ' 155-156.

546. קליין, תרצ"ו, עמ' 16, 27.

547. יחזקאל מז, יט.

548. שמואל א יא, יד.

549. שמואל א, יא, ח.

יתור - "וכן יתור אל דרום [חברון כארבע שעות וקוראין לו עתיר ומכאן מתחיל המדבר] והוא [משכן אנשי] חמס".⁵⁵⁰ מדובר במקום הנקרא 'ח'רבת יתיר',⁵⁵¹ 20 ק"מ מדרום לחברון. **כבול** - "שעתיים מצפון לאושא (9.5 ק"מ). לא נשתנה שמו".⁵⁵² נראה שבתקופת המקרא ישבה כבול בחורבת 'ראש זית' שמעליה.⁵⁵³

כזיב - אשתורי ראה חשיבות באיתור כזיב משום שמקום זה סימן את גבול הכיבוש בימי הבית השני. בהתאמה למעשה יהודה ותמר הסיק אשתורי כי תמנת, עדולם וכזיב נמצאים באותו האזור, וכך הגיע לזיהוי תמנת עם תבנין,⁵⁵⁴ ואת עדולם מיקם שעה מדרום לה.⁵⁵⁵ את סולמא דצור זיהה כאל נאואקיר (כיום נאקורה),⁵⁵⁶ ובסמוך לו את כזיב.⁵⁵⁷

כסלות תבור - "ממערב לתבור ונקראת כסל".⁵⁵⁸ רוב החוקרים מזהים אותה בכפר איכסאל, ממערב לה.⁵⁵⁹ לוי טען שלא מדובר בכסלות תבור כמקום אחד, ולפיכך הפריד בין כסלות לתבור ואיתר את כסלות בח'רבת טיריה,⁵⁶⁰ ואת תבור בפסגת הר תבור.⁵⁶¹ שינוי השם בין כסל לאיכסאל הביא חלק מהחוקרים להנחה כי אשתורי לא שלט בערבית,⁵⁶² שכן בכתבי הסופרים הערבים מובא השם 'איכסאל'.⁵⁶³

כפר דכרין - "לצפון לוד בין ההרים כפר דכרין לא נשתנה שמו וסמוך לו מרשה".⁵⁶⁴ רוב החוקרים זיהו את המקום התלמודי כפר דיכרין דווקא בדרום,⁵⁶⁵ בסביבת בית גוברין,

550. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פ; ההשלמות הן על פי לונץ, תרנ"ז ואינן נמצאות בהוצאת וניציא הראשונה שהתבססה על כתי"א, סט, ע"א.

551. خربة يتير. נ"צ 584592/201582; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 430; קדמון, תשט"ז.

552. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס; כאבול. נ"צ 752440/220104; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 110; קדמון, תשט"ז.

553. נ"צ 753764/221728. גל, תשמ"ט.

554. تبين. נ"צ 788464/238592; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 34; קדמון, תשט"ז.

555. קליין הציע לזהותה כעניייתא. ראו: קליין, תרפ"ג, עמ' 121. ברסלבסקי חלק עליו וטען כי יש לזהות את המקום מצפון דווקא כעדלין. ראו ברסלבסקי, 1954, עמ' 265.

556. עיינו להלן בערך 'סולמא דצור וחמת גדר'.

557. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' מה.

558. שם, עמ' סד.

559. إكسال. נ"צ 731996/230628; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 126; קדמון, תשט"ז; נגב, 1972, עמ' 153; אליצור, תשס"ט, עמ' 190-192; גל, תשנ"ה, אתר 67, עמ' 50.

560. الطيرة. נ"צ 733621/229129; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 136.

561. לוי, תשס"ג, עמ' 16-18.

562. ברסלבסקי, 1954, עמ' 266.

563. למשל אצל ברסלבי, שם, בהערה 10 ששם הוא מציין את יאקות. לדעתנו כתיב המילה, כפי ששמעה - ksal, ולא ככתיב הרשמי בספרים iksal, הוא ראייה לאמינות ממצאיו. ראו להלן בנוגע לצריפין.

564. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עח.

565. פרס, תש"ו, עמ' 480. וילנאי, תשל"ל, עמ' 3725.

במקום הנקרא 'ח'רבת בית דכרין',⁵⁶⁶ 30 ק"מ מדרום למושב לוזית. קליין אף הגדיל לעשות והציע לשנות את נוסח אשתורי מצפון לדרום,⁵⁶⁷ ושינוי זה מתיישב גם עם קרבת מרשה למקום. לפי דעתנו אין צורך לשנות את הנוסח, שכן כיום ח'רבת דכרין נמצאת כ-13 ק"מ מצפון ללוד,⁵⁶⁸ בסמוך לקיבוץ נחשונים, והמקום היה קיים כנראה בתקופה הממלוכית,⁵⁶⁹ ולכן יש לזהות את מרשה ככפר הערבי מסחא⁵⁷⁰ או כחורבת מזור,⁵⁷¹ בעלי המצלול הדומה, הנמצאים ליד דכרין. גם המרחק הקצר מעיד שלמקום זה התכוון אשתורי.

כפר חנניה - "ממערב לעכברה שעה" (6 ק"מ).⁵⁷² מדבר כנראה על כפר חנניה, המציין את הגבול שבין הגליל העליון לגליל תחתון.⁵⁷³ בערבית נקרא המקום 'כפר ענן'.⁵⁷⁴ במקום נמצא בית כנסת חצוב בהר על פי יעקב ב"ר נתנאל הכהן.⁵⁷⁵ "בכפר חנניה בית כנסת שלו [רבי שמעון בר יוחאי] נחצבה מן ההר אין כי אם דופן אחת בנוי".⁵⁷⁶ בשונה מהנוסעים שהזכירו שיש במקום קברים כדוגמת קברו של רבי יעקב מכפר חנן ובנו רבי אליעזר,⁵⁷⁷ לא הזכיר אשתורי דבר.⁵⁷⁸

כפר לובין - אשתורי כבר הזכיר מקום זה במקום אחר:

ומה שהזכירו מסכת גיטין ברישא אפילו מכפר לודין ללוד אותו כפר יהיה מערבי צפוני ללוד. אחר כן הייתי בלוד ושאלתי על כפר לודים אמר אין הנה אלא כפר לובין והבית דגושה. הלכתי שם ומצאתיו אל המקום שכתבנו והוא מערבי צפוני ללוד כשתי שעות...⁵⁷⁹

566. ذكرين البردان. 1"צ 619104/186824; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 367.

567. קליין, תרצ"ו, עמ' 16.

568. حربة ذكرين. 1"צ 196428/663196; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 233; כוכבי ובית אריה, תשנ"ד, אתר 212, עמ' 91-92.

569. קדמון, תשט"ז.

570. مسح. 1"צ 204868/668252. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 239.

571. المزيرة. 1"צ 195548/661740.

572. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס.

573. משנה, שביעית ט, ב.

574. كفر عنان. 1"צ 239372/758432. בקונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 76, ניסו לזהות את המקום ככפר חנן התלמודי, אך פרס זיהה את המקום בדיר חנא (دير حنا). עיינו פרס, תש"ו, עמ' 484.

575. אילן, 1991, עמ' 153-154.

576. יערי, 1976, עמ' 58.

577. בהם רבי שמואל ב"ר שמשון, תלמיד הרמב"ן, וחילו.

578. חשוב לציין שקליין נתן לערך זה את הכותרת 'כפר חנניה', אך תיקן בכתב ידו ל'כפר חנינא', כפי שכתב אשתורי בכפתור ופרח.

579. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמז. עיינו גם שם, עמ' עח.

כאמור המקום מוזכר בתלמוד⁵⁸⁰, ואיננו יודעים לזהותו.⁵⁸¹ בן-ציון רוזנפלד ניסה לזהות את כפר לודים ממערב ללוד או מדרום לה, ליד אחת המושבות ההלניסטיות במרחק קטן מהעיר, אך לא במקום מוגדר.⁵⁸² קליין לא זיהה את המקום, אך בכתב ידו העלה הצעה למקם את כפר לודים במלבים (פתח תקווה של ימינו);⁵⁸³ ואף שרטט שרטוט כדי לבסס את דעתו.⁵⁸⁴ המרחק בין לוד לפתח תקווה הוא 15.5 ק"מ, ומיפו לפתח תקווה - 12 ק"מ. דעתו של קליין היא דעה יחידאית, שלא פורסמה בשום מקום אחר. לחיזוק דבריו אפשר להביא את פרס, שאמר על מולבס כי נמצאו במקום חרסים ופסיפס,⁵⁸⁵ ואילו בחפירות מסודרות יותר נמצא כי היישוב אום לאבס נוסד בתקופה הרומית, ובזמן התקופה הממלוכית היה שייך כל האזור לשליטת לוד.⁵⁸⁶

כפר מנדי - אשתורי טען כי בזמנו זיהו הערבים את מדין בכפר מנדא שמצפון לציפורי (6.4 ק"מ).⁵⁸⁷ במהדורת לונץ מובא השם 'מנדו',⁵⁸⁸ והוא זיהה את המקום עם העיר מדון המקראית.⁵⁸⁹ בכת"א מובא 'מנדי'. כפר מנדא של היום נמצא בבקעת בית נטופה,⁵⁹⁰ ומוזכר כבר בתלמוד הירושלמי,⁵⁹¹ ודברי אשתורי מקבלים אישוש בבואנו לבחון את דברי הגאוגרפים הערבים על המקום.

עלי מהראת, שביקר בארץ ב-1173 לספירה, כתב כי כפר מנדא הוא כפר השוכן בין עכו לטבריה, וציין כי נקרא על שם מדיין. הוא זיהה את קבר אשת משה ואת הבאר שעליה ישב משה והושיע את בנות יתרו מהרועים.⁵⁹² כמו כן זיהה במקום את קברי אשר ונפתלי.⁵⁹³ יאקות, שמת ב-1225 לספירה, ציטט את עלי והוסיף כי זוהי מדיין המצוטטת בקוראן,⁵⁹⁴

580. בבלי, גיטין ב, ע"א.

581. פרס, תש"ו, עמ' 489-490. וילנאי, תש"ל, עמ' 3767.

582. רוזנפלד, תשנ"ז, עמ' 203.

583. מَلَيْس. נ"צ 188920/667502; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 216.

584. עיינו באיור מס' 1 להלן.

585. פרס, תש"ו, עמ' 575.

586. איילון, תשנ"ט, עמ' 10-12.

587. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא.

588. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצא הערה 3.

589. יהושע יא, א.

590. كفر مندنة נ"צ 224844/746108; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 110.

591. ירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ג נו ע"א.

592. שמות ב, יז.

593. להיסטרינג', 1965, עמ' 470.

594. למשל בסורת העכביש, איה 36, רובין, תשס"ה, עמ' 323.

אולם ברור לכולם כי היא שוכנת ממזרח להר (סיני), וציין את שם ציפורה בת שועייב (יתרו).⁵⁹⁵ קליין הוסיף כי הערבים זיהו את העיר המקראית מדון⁵⁹⁶ גם כמדיין,⁵⁹⁷ ומיקמו אותה סמוך לכפר חיטין, בצמידות לקבר יתרו.

יש אזכור אחד של המקום בכתבי הנוסעים היהודים - רבי יעקב שליח ר"י מפריז כתב: "ומשם לכפר מנדא ושם קבור צדיק אחד ואומרים שהוא עקביא בן מהללאל".⁵⁹⁸ ציטוט כמעט מדויק נשמר לנו מפי רבי יצחק חילו ב-1333 לספירה.⁵⁹⁹ העובדה שאשתורי לא מזכיר קבר זה איננה מפליאה, משום שלא הרבה בהזכרת קברים.

כפר סיסאי-סמי-סאמיע - אשתורי הסיק מהגמרא⁶⁰⁰ ומהתוספתא⁶⁰¹ שכפר סיסאי וכפר סמי חד הם.⁶⁰² הוא העיד על עצמו כי טרח וחיפש את המקום, ואיתרו שעה מצפון לשזור (5.5 ק"מ), ונקרא כפר סמיע.⁶⁰³ הוא אמר כי שזור נמצאת חצי היום מעכו (25 ק"מ) ופחות מחצי יום לציפורי (22 ק"מ) כמו שכתוב בגמרא. פרס טוען⁶⁰⁴ כי מדובר בחורבת סאסי,⁶⁰⁵ 6 ק"מ מזרוע-מערב לשפרעם, וכפר סימאי הוא מקום אחר המזוהה בכפר סמיע.

כפר עיתים - אשתורי זיהה בסמוך לארבל את כפר עיתים, והביא מקור מהבבלי לזיהוי זה,⁶⁰⁶ אך בנוסח שלנו מופיע 'כפר עותני' - והוא נמצא בלא ספק בסביבת מגידו של ימינו,⁶⁰⁷ ומוזכר גם במשנה בגיטין.⁶⁰⁸ אכן ממערב לאירביד נמצאת חורבת חיטים (3 ק"מ) כתיאור אשתורי,⁶⁰⁹ והיא שימשה תחנה לדואר הממלוכי.⁶¹⁰

595. לה-סטרנינג', 1965, עמ' 470.

596. יהושע יא, א; خربة مدين. נ"צ 242672/745219; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 129.

597. קליין, תרפ"ג, עמ' 17.

598. אייזנשטיין, 1926, עמ' 70.

599. שם, עמ' 77.

600. בבלי, גיטין ו ע"א.

601. תוספתא, גיטין פ"א ה"ז.

602. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' לח.

603. כסרא-סמיע, נ"צ 764911 / 228938; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 44; קדמון, תשט"ז.

604. פרס, תש"ו, עמ' 493.

605. خربة سمع. נ"צ 212460/742408; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 112; קדמון, תשט"ז.

606. בבלי, בכורות נה ע"א.

607. וילנאי, תש"ל, עמ' 3804; שטרן, 1992, עמ' 872.

608. משנה, גיטין ז, ז.

609. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו; حطين. נ"צ 242812/ 745920; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 126.

610. קדמון, תשט"ז.

רבי יצחק חילו הזכיר גם הוא את 'כפר עיתים' והשווה לכפר חיטיא;⁶¹¹ וגם הגאוגרפים המוסלמים עלי מהראת, יאקות ודמשקי תיארו את חיטין, אך התרכזו יותר באירוע ההיסטורי של קרב קרני חיטין שנערך בין הצלבנים לצלאח א-דין.⁶¹²

כפר צמר - על פי התוספתא,⁶¹³ בתחום סוסיתא נמצא היישוב כפר צמר;⁶¹⁴ ונראה שאשתורי זיהה את סוסיתא עם כפר סמי הנזכר לעיל,⁶¹⁵ ולכן זיהה אותם באותו התחום. קליין טען כי זיהוי מוטעה זה הוביל לזיהויים מוטעים אחרים, משום שסוסיתא נמצאת ברמת הגולן וחרבה בשנת 749 עם רעש האדמה שהחריב את בית שאן, ומאז לא שוקמה, כך שאשתורי לא היה יכול לזהות את המקום; ולפיכך זיהה אשתורי את כפר צמר עם תל זימוריה שמצפון לעכו חצי שעה (3.5 ק"מ),⁶¹⁶ וגם הזכיר כי היא סמוכה לים כמרוצת הסוס (1.8 ק"מ).⁶¹⁷

הזיהוי הנכון של האתרים בתחום סוסיתא הם כפר צמח וחספא, המוכרים כצמח⁶¹⁸ וכחספין של ימינו.⁶¹⁹

לבונה - עיינו בערך 'שילה' להלן.

לוד - "מנוב אל לוד למערב נוטה מעט לצפון שלוש שעות (17.5 ק"מ)... לזה שערתי בעקבי שהדרך בין ירושלים ועקרבית בענין כרם רבעי, הוא יותר ממה שיש בין ירושלים ללוד".⁶²⁰ ואכן המרחק בין לוד לירושלים הוא 36 ק"מ, והמרחק לעקרבית הוא 41 ק"מ. מדברי אשתורי ניכרת רגישות גבוהה לתנאי הדרך, ומסירת נתון בלא הסתמכות על תצפיות של אחרים. חילו תיאר את המקום הקטן ככפר.⁶²¹

מגדו - "משונם מערבה שעתיים (14.1 ק"מ) ביושר ונקרא לגון".⁶²² במקום נבנה ח'אן ממלוכי בשנת 1325 לערך.⁶²³

611. אייונשטיין, 1926, עמ' 78.

612. לה-סטרנינג', 1965, עמ' 450-451.

613. תוספתא, שביעית פ"ד ה"ה.

614. על פי כי"א וכי"מ. יש הגורסים 'כמר'.

615. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' לח; ראו גם קליין, תרפ"ג, עמ' 129.

616. نل السَّمْعِيَّة. נ"צ 209126/763844; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 56; קדמון, תשט"ו.

617. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' לח.

618. صمخ. נ"צ 255716/734620. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 133; קליין, תרפ"ב, עמ' 77.

619. נ"צ 274552/750012; קליין, תרפ"ב, עמ' 77.

620. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' עה.

621. אייונשטיין, 1926, עמ' 74.

622. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סה; اللجون. נ"צ 217545/721130; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 151.

623. קדמון, תשט"ז; וילנאי, תש"ל, עמ' 2143.

מגדל עדר - "חצי שעה אל מערב חברון".⁶²⁴ בתורה נזכר פעם אחת,⁶²⁵ ובנביאים פעם אחת.⁶²⁶ מדברי המשנה אפשר להבין כי מדובר במקום סמוך לירושלים.⁶²⁷ פרס זיהה אותה דווקא מצפון לירושלים,⁶²⁸ בח'רבת אלג'דירה שמצפון-מזרח לגבעון, ואילו וילנאי הציע לזהותה בסביבת בית סאחור, במקום הנקרא 'ציר אלע'נם'.⁶²⁹ הצעות הזיהוי שלנו נובעות מדמיון בשם: במקום שנקרא בתקופה הממלוכית 'מג'דל פצ'יל', הנמצא מצפון מערב לחברון באזור חרבת אלנצארא;⁶³⁰ וח'רבת אלדיר,⁶³¹ 4.5 ק"מ מדרום-מערב לחברון. מודיעית - לדברי אשתורי, ממזרח לגלבע וממערב לבית שאן נמצאת מודיעית ששם נשבתה אמו של ינאי המלך (בגמרא - 'מודיעים').⁶³² הוא הוסיף כי לא ייתכן שמדובר במודיעים שליד ירושלים, שהיא אמורה להיות 15 מיל מהעיר, ואותה זיהה עם מידעה.⁶³³ קליין טען כי טעות בידי אשתורי,⁶³⁴ וכי אין לזהות את מודיעית כמקום אחר ממודיעים שבתלמוד. הוא מביא את סברתו של טולדאנו כי מדובר ב'אל מדוע', בעברית - עין מודע.⁶³⁵ וילנאי זיהה את המקום כתל אלמוג'דע,⁶³⁶ תל חורבות המתנשא דרומית-מערבית לבית שאן למרגלות הגלבע, אך קליין דחה את דעתו:

זאב וילנאי: כפר החשמונאים (תרפ"ה) צד 5 הערה 2 חושב שמידעה אצל פרחי מוסב על המקום שאצל בית שאן, אבל הדבר אינו כן (ע' אצל מודיעים). והוא מצידו סובר שכוונת פרחי על מוג'דע השגור עכשיו בפי הערבים באזור בית שאן. בשם זה יקראו לתל החורבות המתנשא בדרומית-מערבית לעיר בית שאן לרגלי הרי-הגלבע. אבל גם בזה לא צדק כי באמת נמצא לצד מערב בית שאן עין אל מדוע ובוודאי עמד שם גם מקום בשם זה ועל זה כיוון פרחי.⁶³⁷

624. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' עב.

625. בראשית לה, כא.

626. מיכה ד, ה.

627. משנה, שקלים ז, ד.

628. פרס, תש"ו, עמ' 528.

629. خربة صير الغنم. נ"צ 623768/221984; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 311.

630. خربة النصارى. נ"צ 606352/208856; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 401; קדמון, תשט"ז; כוכבי, תשל"ב, אתר 121, עמ' 58.

631. נ"צ 604472/204284.

632. חבצלת ודובריציצר, תשס"ז, עמ' סב; עיינו גם בבבלי, קידושין סו ע"א.

633. مدية. נ"צ 1149210/150643; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 239.

634. קליין, תרפ"ג, עמ' 17-18.

635. عين المدوع. נ"צ 1209832/192815; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 157.

636. וילנאי, תרפ"ה, עמ' 5.

637. קליין, תרפ"ג, עמ' 18, הערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

גם במפתו של בן חורין מופיע 'מדוע?' באזור מוג'דע.⁶³⁸ באשר למודיעים עצמה אין אחידות במקורות - מודעים, מודעין, מודיעים, מודיעין, מידעין, מודעית, המודעית.⁶³⁹ בנוגע לזיהוי המקום גדלה המבוכה, כיוון שיוסף בן מתתיהו לא פירט, ואבסביוס הסתפק בציון כפר באזור לוד.⁶⁴⁰ הועלו הצעות דוגמת צובא ולטרון בימי הצלבנים, ואף יהוסף שווארץ במאה ה-19 סבר כך,⁶⁴¹ הכומר פורנר זיהה ב-1866 לספירה את מודיעים בכפר אלמדיה, ושרל סנדרצקי זיהה את המקום בקבור אל יהוד.⁶⁴² רוב החוקרים בהווה מקבלים את זיהויו של אשתורי בכפר אלמדיה,⁶⁴³ אך מזהים שם גם את מודיעית, ואינם מפרידים כמוהו בין שני המקומות. טעותו של אשתורי נובעת מן הסתם מהגרסה השונה שקיבל למודיעית, והיא גם תואמת לידוע מהספרות ההיסטורית, שכן כמה מלחמות נערכו כנגד אנשי בית שאן,⁶⁴⁴ סקיתופוליס היוונית, ואפשר כי אמו של ינאי אכן נשבתה בסביבה. וכיוון שאשתורי הכיר היטב את המקום, הכיר גם את עין אל מדוע או חורבת מוג'דע הסמוכים לעירו בית שאן, וראה את הדמיון הלשוני למקום. מירון - אשתורי העלה כמה הצעות למקור שמו של המקום: אחת מתייחסת לתלמוד, שנזכר בו איש מרוני,⁶⁴⁵ אחרת עוסקת ב'מי מרום' בנזכר ביהושע,⁶⁴⁶ ויש פרשנים בני תקופתו שזיהו את מי מרום במירון ולא באגם החולה.⁶⁴⁷ אשתורי עצמו פסק שמדובר במירון של היום, חצי שעה (4 ק"מ) מדרום לגוש חלב, וזאת על פי הגרסה שלו לגמרא, שאצלנו כתוב בה 'בירי' ואילו אצלו - 'מירון'.⁶⁴⁸ בירי ומירון אמנם קרובים אך אינם זהים, ומעניין שיש לו גרסה שונה משלנו על מקומות קרובים כל כך.⁶⁴⁹ בגמרא מובא סיפור קבורת רבי אלעזר ברבי שמעון, ומצוין כי לקחו אותו מביתו שבעכברא אל המערה של

638. קדמון, תשט"ז.

639. וילנאי, תרפ"ה, עמ' 4.

640. מלמד, תשל"ח, עמ' 65.

641. שווארץ, תר"ס, עמ' קטז; לונץ, תרנ"ז, עמ' רצא, הערה 4.

642. זיסו, תשס"ח, עמ' 8, ועיינו שם בהיסטוריית המחקר של המקום.

643. שם, עמ' 20. וכן אליצור, תשס"ט, עמ' 434-435.

644. נעם, תשס"ד, עמ' 196; בן מתתיהו, תש"ע, עמ' 98.

645. בבלי, בבא בתרא קנו ע"א.

646. יהושע יא, ה.

647. למשל רבי נתנחם הירושלמי (נפטר ב-1291 לספירה); לדעות נוספות עיינו: קיל, תשל"ל, עמ' פו-פז.

648. בבלי, בבא מציעא פד ע"ב; חבצלת ודובריבצר, תשס"ז, עמ' נט; מירון 1"צ 765284 / 241080; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 88; קדמון, תשט"ז.

649. ועיינו במה שכתב על כך לונץ בהערה, שכנראה הגרסה האמתית הייתה: 'לבני בירי ומירון' (לונץ, תרנ"ז, עמ' רפט, הערה 1).

אביו במירון. ואשתורי כתב בפירוש: "והם היום שניהם במרון"⁶⁵⁰ במקום המיוחס לבית המדרש של רבי שמעון בר יוחאי למעלה ממערת הלל ושמאי".⁶⁵¹

בטקסט הוזכרו שלושה אתרים ברדיוס קטן ביותר - קבר רשב"י ובנו אלעזר, בית המדרש של רשב"י וקבר הלל ושמאי. 'בית המדרש של רשב"י' - הכוונה כנראה לבית הכנסת העתיק של מירון, הנמצא כ-200 מ' מצפון לקבר רשב"י.⁶⁵² בית הכנסת מתוארך לתקופה שמהמאה השלישית לפנה"ס עד למאה השלישית לספירה, בתחילת התקופה הביזנטית, שעה שניטש הכפר.⁶⁵³ הוא נזכר בכתבי נוסעים אחדים, כמו רבי שמואל ברבי שמשון.⁶⁵⁴

דומה שיש בלבול בין בית המדרש, בית הכנסת והקבר.⁶⁵⁵ הבלבול בולט במיוחד בדברי רבי יעקב שליח ר"י מפריז: "ושם קבורת רבי שמעון בר יוחאי ועליו ציון נאה וסמוך לו אלעזר בנו. אומרים כי שם היה מדרש ר' שמעון בר יוחאי",⁶⁵⁶ וגם בדברי חילו: "משם הולכים למירון מקומו של רשב"י, ורואים פה את בית מדרשו בית כנסתו וקברו של האיש הגדול הזה. שני עצי תמר סוככים את הציון שהוא מאבן גזית. בית המדרש הוא מימין ובית הכנסת משמאל הציון הזה".⁶⁵⁷ לעומתם פרץ החברוני הזכיר במירון את קבר הלל ושמאי בלבד, ולא את קבר רבי שמעון בן יוחאי - הוא הזכירו דווקא בכפר חנניה, וזיהה גם את בית הכנסת שלו שם.⁶⁵⁸ על זאת כבר עמד אברהם יערי: "לר' שמעון בר יוחאי היו מייחסים את רוב בתי הכנסת בגליל".⁶⁵⁹ לכן לדעתנו כוונת אשתורי היא שבית המדרש וקבר רשב"י נמצאים באותו המקום - בחצר הקבר של רשב"י, שכן הוא כתב במפורש: 'המיוחס לבית המדרש' (המבנים הבנויים שם היום נבנו לאחר תקופתו).⁶⁶⁰ ואשר לבית הכנסת, נראה שאשתורי לא התייחס אליו אף על פי שיש סבירות גבוהה שהמבנה עמד על תילו בזמנו, כפי שהסקנו מדברי שמואל ב"ר שמשון, שאפילו זיהה את הכתובת 'זה עשה שלום בן

650. אצל קליין, תרפ"ג, עמ' 19, נכתב 'בארון', ואולי מרמז על סרקופג כלשהו, אך לא מצאנו מקור לכך, ואולי מדובר בטעות. בהערותיו נמצא כי תיקן את האות אל"ף לאות מ"ם, עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

651. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נח.

652. נ"צ 241140/764976; מסומן כבית כנסת גם במפת ה-PEF, קונדר וקיצ'נר, 1882.

653. אילן, 1991, עמ' 39; שטרן, 1992, עמ' 943.

654. אייזנשטיין, 1926, עמ' 60.

655. עמר, תשנ"ח, עמ' 290.

656. שם, עמ' 68.

657. שם, עמ' 78.

658. לונץ, תר"פ, עמ' 39.

659. יערי, 1976, עמ' 89, הערה 41.

660. וילנאי מצבות, חלק ב, עמ' 128.

לוי':⁶⁶¹ "משם עלינו לכפר מירון... ושם בית מדרשו של רשב"י והוא מרובע ונקבר בתוכו ורבי אלעזר בנו עמו".

נקודה נוספת בדברי אשתורי קשורה למערת הלל ושמאי. אמנם בימינו אנו מכירים את 'מערת הלל הזקן' בקרבת קבר רשב"י, ואת קבר שמאי מייחסים לח'רבת שמע הסמוכה, אך עד למאה ה-15 שניהם נתפסו כקבורים עם תלמידיהם במערת הלל. העדויות המוקדמות ביותר הן של רבי בנימין מטודילה,⁶⁶² אחריו רבי יעקב שלח ר"י מפריז,⁶⁶³ רבי יצחק חילו,⁶⁶⁴ רבי פרץ החברוני.⁶⁶⁵ הראשון שהזכיר את קבורת שמאי בנפרד מהלל היה נוסע אלמוני משנת 1495 לספירה.⁶⁶⁶

מעון - "מרחק תחום שבת מטבריה".⁶⁶⁷ לשיטת אשתורי זוהי מעון של דוד, והוא הסתמך על הפסוק: "מדבר מעון וערבה".⁶⁶⁸ היה ברור לאשתורי כי טבריה נמצאת בקרן מערבי צפוני לערבה, וכל הארץ בין ים המלח לים כנרת נקראת כך בהתאמה לפסוק. הוא ציין גם כי יש מעון אחרת ביהודה,⁶⁶⁹ והמקום מוכר עד היום כ'בית מעון'.⁶⁷⁰ אשתורי הזכיר את מעון גם בפרק ז, בדברו על טבריה.⁶⁷¹

מראון - "ממזרח עין גנים ביושר שעתיים".⁶⁷² אשתורי כתב במפורש שהם על הרי גלבוע וממערב לבית שאן. מראון נזכרת פעם אחת בלבד במקרא: "מִלֶּךְ שְׁמֶרֶן מְרֹאֵן אֶחָד, מֶלֶךְ אֶכְשָׁף אֶחָד" (יהושע, יב, כ). לא ברור כלל כי מדובר במקום העומד בפני עצמו, אך מתרגום השבעים וגם מדברי אשתורי משתמע כי שמרון ומראון הם שני מקומות שונים. אשתורי אמר זאת כנראה בהתייחסו למקום ששמו 'דאר מראון' בהרי הגלבוע. פרס טען כי 'מראון' הוא כינוי לשמרון שהזכרנו לעיל,⁶⁷³ כדוגמת יקנעם לכרמל ודור לנפת דור.⁶⁷⁴

661. אייזנשטיין, 1926, עמ' 64.

662. שם, עמ' 29.

663. שם, עמ' 68.

664. שם, עמ' 78.

665. לונץ, תר"פ, עמ' 38.

666. וילנאי, תשמ"ה, חלק ב, עמ' 60.

667. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו.

668. שמואל א כג, כד.

669. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו.

670. تل معون 198408/243200; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 135; וילנאי, תש"ל, עמ' 770.

671. חבצלת, תשס"ד, עמ' קנג.

672. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סה.

673. פרס, תש"ו, עמ' 598.

674. יהושע יב, כב-כג.

במפת ה־PEF זיהו את האתר במקום שעומד עליו היום קיבוץ שמרת, ונקרא 'סמיריה'.⁶⁷⁵ קליין אמר כי הסיבה להוספת השם 'מראון' ברשימת המלכים היא כדי להדגיש את השוני משומרון הידועה, והיה כתוב 'שמראון'.⁶⁷⁶ בכל מקרה לא ידוע כיום מיקום 'דאר מראון', אבל אפשר אולי להעריכו, כיוון שאשתורי הזכיר בהמשך שמראון ואכשף נמצאים כמעט באותו הקו,⁶⁷⁷ רק שאכשף דרומית מעט. הצעתנו לזיהוי המקום היא אזור מערת מלכישוע או 'אלמנטאר',⁶⁷⁸ שבסביבות מלכישוע של ימינו, שכן המקום צריך להיות במרחק שעתיים מזרחה (11 ק"מ), מדרום לבית שאן ובקו מקביל בערך לארסוף, מעט מצפון. בן חורין ניסה למקם את המקום בין ג'לבון לג'נין, בלא איתור ספציפי.⁶⁷⁹

נבי דחי - "וכן טעו האומרים שעל הר שלפני שונם לצפון הוא גיחזי... והישמעאלים קורין לאותו הר אדחי וקצת אומרים שעליו כלבא שבוע".⁶⁸⁰ ברור כי הכוונה היא לנבי דחי בגבעת המורה,⁶⁸¹ המכונה על שמו של דחיה אבן ח'ליפה אלכלבי, שפיקד על יחידה בקרב הירמון בשנת 636 לספירה.⁶⁸² הכינוי 'אלכלבי' נובע מאגדה עממית כי כלבו גרר את גופתו עד נבי דחי. לדעתנו בעקבות אגדה זאת החלה גם מסורת על כלבא שבוע הקבור שם, אף על פי שרוב המסורות גורסות כי הוא קבור בירושלים, בקברי המלכים.⁶⁸³

נוב - "שלוש שעות (14 ק"מ) ביושר למערב נוב עיר הכהנים".⁶⁸⁴ אשתורי התכוון לבית נובא,⁶⁸⁵ כפר סמוך ללטרון,⁶⁸⁶ שהיה בימי הביניים תחנת דרכים חשובה וזירת קרבות בין הצלבנים למוסלמים.⁶⁸⁷ ברם, נוב המקראית הייתה כנראה סמוכה יותר לירושלים, באזור בית החולים הדסה הר הצופים⁶⁸⁸ או בשועפאט.⁶⁸⁹ גם בנימין מטודילה זיהה את נוב בבית נוביא.⁶⁹⁰

675. سميرة ن"צ 209117/763829; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 54; קדמון, תשט"ז.

676. קליין, תרצ"ד, עמ' 43; אליצור, תשס"ט, עמ' 347, הערה 13.

677. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פב.

678. المنطار. נ"צ 240742/705925; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 165.

679. קדמון, תשט"ז.

680. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' צג.

681. النبي دحي. נ"צ 233452/724804; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 166; גל, תשנ"ח, אתר 29, עמ' 76.

682. וילנאי, תש"ל, עמ' 1574.

683. שם, עמ' 6465.

684. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עה.

685. بيت نوبا נ"צ 203160/ 640104; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 286; קדמון, תשט"ז.

686. קליין, תרצ"ו, עמ' 20.

687. פרס, תש"ו, עמ' 624.

688. שם.

689. וילנאי, תש"ל, כרך תוספות, עמ' 439.

690. איינשטיין, 1926, עמ' 28.

נחל אשכול - מצפון לחברון.⁶⁹¹ פרס הביא הצעות לזיהוי בעקבות חוקרים כמו גותה, דלמן אבל וסמית;⁶⁹² אנו תומכים בהצעת דלמן, המזהה דווקא את נחל תפוח כנחל אשכול מכמה נימוקים: (1) סדר הדברים: בתחילה עסק אשתורי בחברון, אחר כך במגדל עדר שבמערב, בנחל אשכול שבצפון ובמערות המכפלה שבמזרח. לכן יש לחפש את הנחל מצפון לעיר אך ממזרח למערה, ונחל תפוח בהחלט מתאים למיקום זה.⁶⁹³ (2) אם זיהינו נכון את מגדל עדר בסמוך לתפוח, יש להניח שזהו הנחל הסמוך לו. (3) מיקומו של מעיין ששמו 'עין כשכלה', הנובע בפתח הנחל ועשוי לשמר את השם 'אשכול'.⁶⁹⁴

נחל מצרים - "מעזקה לנחל מצרים לסוף הדרום כשני ימים".⁶⁹⁵ כתבנו כבר במקום אחר שנחל מצרים הוא נחל אלעריש למעלה בגבולות הארץ.⁶⁹⁶ המרחק בין עזה לשפך הנחל הוא 76 ק"מ, מהלך שלושה ימים. המרחק בין עזה לעזקה הוא יום אחד, והמרחק ביניהן הוא 46 ק"מ. קצת קשה לומר כי המרחק בין עזקה לשפך נחל אל עריש הוא יומיים, שכן המרחק בין המקומות הוא 29 ק"מ בלבד. כדי להשיב על הקושיה הצעתנו היא כי אשתורי מעולם לא חצה את עזקה דרומה עד לנחל אל עריש, הוא קיבל נתון זה מאנשים אחרים, ולכן הגיע למסקנה המוטעית. המרחק בין עזה לעזקה הגיוני, ומשום כך אנו מניחים כי כן עבר בדרך ההיא, ולכן צדק בהערכת המרחק.

נחל קישון - "בין טבריה לבית שאן בחצי הדרך. נקרא גם קיסון".⁶⁹⁷ על פי התיאור הזה מדובר בנחל תבור. אשתורי דן בסוגיה זו במקום נוסף,⁶⁹⁸ ונדחק לפרש שבמלחמת ברק ודבורה נגרף צבא יבין לים הגדול - הוא ים המלח.⁶⁹⁹ לא היה לו פשוט להסביר איך שחט אליהו את נביאי הבעל אל נחל קישון מיד אחרי המעמד בהר הכרמל,⁷⁰⁰ ובהמשך דבריו הביא אשתורי גם את המקום הנקרא 'קישון'.⁷⁰¹

691. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עג.

692. פרס, תש"ו, עמ' 627.

693. وادي التفاح ن"צ 604184/209320; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 415.

694. عين كشكلة. נ"צ 604336/209768; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 386.

695. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' פ.

696. שוורץ, 2011, עמ' 18.

697. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו.

698. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמג.

699. שופטים ד, ז.

700. מלכים א יח, מ.

701. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סד.

נעורין - "לדרום שעה נוטה מעט למערב הוא נעורין... קורין לו נעורה והוא ברגל הר אחד למזרח".⁷⁰² ואכן כשעת הליכה מדרום לתבור, נוטה מעט למערב, נמצא היישוב נאעורה, שפירוש שמו גלגל מים,⁷⁰³ ופירוש המשפט 'ברגל הר אחד למזרח' הוא שנמצא לרגלי הר המשתפל מגבעת המורה, ממערב לכפר. רוב החוקרים טוענים כי מדובר בטעות בזיהוי,⁷⁰⁴ שכן הגמרא שציטט אשתורי עוסקת בנערין שליד יריחו,⁷⁰⁵ אך כיוון שהכיר את האזור היטב חיפש במקום סמוך ומצא את הכפר נאעורה, שהרי הכפר נערתא נמצא בנחלת אפרים.⁷⁰⁶ וילנאי טען כי שם הכפר משמר את העיר אנחרת,⁷⁰⁷ המוזכרת גם היא בנחלת יששכר,⁷⁰⁸ ומיקומה בתל עג'ול.⁷⁰⁹

סולמא דצור וחמת גדר - אשתורי התקשה בהבנת דברי הגמרא כי ארץ ישראל מוקפת בסולמא דצור ובמחתנא דגדר, והבין כי מדובר בנהרות כמו בבבל, המוקפת בפרת ובדגלת:

ופירוש האי מימרא לא ידעתי עד כי זכני אלהי וראיתי שני המקומות הללו. ודע כי סולמא דצור אינו בזה מקום נהר... אלא מסתברא שהיא המקום שקורין לו בערבי אלנאואקיד⁷¹⁰ והוא מקום צר אין לנטות ימין ושמאל גבוה מאד ותחתיו ביושר בתהום רבה הים הגדול... ודומה הוא אל שער או אל פתח.⁷¹¹

אשתורי בדבריו כיוון לכפר אלנקורה, הנמצא 4.2 ק"מ מצפון לראש הנקרה.⁷¹² בספרות הערבית המקום נקרא אלנאואקיר, ואדריסי הזכירו כ'שלושה הרים לבנים' בין כזיב לאסכנדרונה. יאקות הביא אגדה על אלכסנדר הגדול שציווה לחצוב לו דרך בהרים אלו, ולכן נקראו בשם 'נאואקיר', שפירושו נקרות חצובות,⁷¹³ ואולי זוהי הדרך שהזכיר אשתורי.

702. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סד.

703. الناعورة, נ"צ 237764/724428; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 166; קדמון, תשט"ז; גל, תשנ"ח, אתר 36, עמ' 81.

704. קליין, תרצ"ו, עמ' 20; אמנם בתיקונים בעמ' 33 חזר בו וזיהה את נערין בנאעורה, אך בספרו ארץ ישראל זיהה את נערין ביריחו. קליין, תרפ"ב, עמ' 34; פרס, תש"ו, עמ' 648, הערה 3.

705. בבלי, סוטה מו ע"ב.

706. יהושע טז, ז.

707. וילנאי, תש"ל, עמ' 243.

708. יהושע יט, יט.

709. אף על פי שיש המזהים אותה דווקא עם תל רכש או עם תל עג'ול. ראו: אבניאון, 2003, ערך 'אנחרת', עמ' 68.

710. בכתי"א כתוב: 'אלנאואקיר'.

711. חבצלת, תשס"ד, עמ' ריח-ריט.

712. الناعورة, נ"צ 213472/780036; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 53; קדמון, תשט"ז.

713. להיסטרינג, 1965, עמ' 516.

על פי התיאור של אדריסי נראה שמדובר באתר ראש הנקרה,⁷¹⁴ שתיאורים אלו הולמים אותו יותר.

מן העבר האחר של הגליל עמדה חמת גדר,⁷¹⁵ ועליה כתב אשתורי:

ומחתנא דגדר פירוש מורד גדר הצפוני מערבי. וזה שהרי גדר על ההרים הגבוהים ואם תרצה לרדת אל הערבה תרד אל בקעת המים החמים ופניך לים כנרת והיא בקעה עמוקה... ובלשון ישמעאל חלון תק"ה. עוד היום חמתן למטה סמוך אל החמים וקורין לה אלחמי... והיא עשויה כעין אכסדרה עגולה, כלומר אותה בקעה. כאלפיים אמה פתוחה למערב והירמוך נכנס לתוכה לדרומה מן המזרח בא מן הגולן בין ההרים. והבקעה היא לצפון גדר תחת החומה ובריכות החמים הם לצפון הבקעה וכמטחווי קשת למערב נפגשים עם ירמוך ויורדים לירדן לכמו שעה ודומה זה אל שער או פתח. וגדר שם בנין ועניין מופלא מאד. אומרים שהוא היה עיר עוג ומשם יצא לישראל למלחמה אדרעי.⁷¹⁶

ניכר כי אשתורי הכיר היטב את חמת גדר, וברור כי ביקר שם. לדבריו חמתן נמצאת מצפון מערב לעיירה גדר, ונקראת אלחמי.⁷¹⁷ ברור כי התכוון לאתר המרחצאות, ורצה להוכיח כי כשם שיש מעבר או פתח צר בסולמא דצור, כך יש גם בחמת גדר. הוא תיאר בניין מופלא בעיירה גדר, ואולי התכוון לאחד התאטראות המצויים בה.⁷¹⁸

בתקופה הממלוכית נמצאה חמת גדר בסמוך לאחת הדרכים המוליכות לדמשק, הנקראת 'עקבת פיק', ואף הוקם עליה ח'אן ששמו 'ח'אן אלעקבה' (=מעלה),⁷¹⁹ המזכיר את עקבת פיק מבחינת שמו. הח'אן מתוארך לימי אייבך, שהיה קצין בכיר בשירות השליט האיובי מעט'ם בשנת 1213 לספירה, אך הדרך מיוחסת לח'ליף האומיי עבד אל-מלכ, משנת 692 לספירה, על פי כתובת שנמצאה בקיבוץ דגניה בסמוך לתחילת הדרך.⁷²⁰ על פי המילון הערבי, הוראת המילה 'תקה' היא 'חלון',⁷²¹ כדברי אשתורי.⁷²²

714. رأس النافورة. נ"צ 210216/777436; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 53.

715. الحمة. נ"צ 263498/ 732582.

716. חבצלת, תשס"ד, עמ' ריט-רכ.

717. أم قيس. נ"צ 263954/ 729222.

718. וילנאי, תש"ל, עמ' 1219.

719. וילנאי, תש"ל, עמ' 2125-2127. כיום נקרא 'חאן תאופיק', נ"צ 210161/ 1234204.

720. שם.

721. طاقّة. איילון ושנער, 1997, עמ' 219.

722. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמט.

סימוניא - "לדרום מערב צפורי שתי שעות (8 ק"מ)" ⁷²³. קליין לא הוסיף דבר על אשתורי, ולפרס היה ברור כי הכוונה לח'רבת סימונייה, ⁷²⁴ בצמוד לתל שימרון, ליד צומת נהלל, ⁷²⁵ וכך סבר גם אבייונה. ⁷²⁶ תמוה מדוע לא הזכיר אשתורי את השם המקראי שימרון כמנהגו הקבוע אלא רק את השם הערבי. ⁷²⁷ בחפירות במקום נתגלו שרידי בית כנסת. ⁷²⁸

עדולם - "שעה לדרום תמנת". ⁷²⁹

עזאזל, חלחול ותקוע - "שלוש שעות מירושלים". ⁷³⁰ אשתורי לא פירש את מקום עזאזל, וקליין טען כי מדובר בהר פוריידים, ⁷³¹ המזוהה כהרודיון (12.5 ק"מ מירושלים) ⁷³² וסמוך לתקוע (4 ק"מ מהרודיון) ⁷³³ ולחלחול (16 ק"מ מההרודיון). ⁷³⁴ פרס לעומתם סבר כי מדובר בג'בל מנטאר שבמדבר יהודה, ⁷³⁵ 12.5 ק"מ מזרחית לרמת רחל, אך זיהוי זה מתאים פחות, כיוון שתקוע וחלחול רחוקים משם. הצעתנו היא למקם את עזאזל בכפר סעיר של היום, ⁷³⁶ המשמר את השם המקראי 'ציעור'. ⁷³⁷ במסורת הערבית החל מימי הביניים זוהה בכפר קברו של אלעיץ, ⁷³⁸ שמו הערבי של עשיו בן יעקב, ⁷³⁹ בשל דמיון שם הכפר לשעיר - כינויו של עשיו - ובשל יושבי הסביבה בימי בית שני, האדומים, וייחוסם לעשיו. ברם אין במסורת היהודית זיהוי לקבורתו בשעיר אלא ציון כי ראשו מצוי במערת המכפלה, וגופו -

723. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סד.

724. سمونية. נ"צ 734376/220040; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 115; קדמון, תשט"ז.

725. פרס, תש"ו, עמ' 666.

726. אבייונה, תשכ"ד, עמ' 352.

727. יהושע יא, א; שם, יט, טו.

728. אילן, 1991, עמ' 226.

729. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' נט, ועיינו להלן בערך 'תמנת'.

730. שם, עמ' עב.

731. קליין, תרצ"ו, עמ' 12.

732. جَبَل فريديس. נ"צ 619272/222992; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 394.

733. خربة نفوع. נ"צ 615632/220064; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 402; קדמון, תשט"ז; כוכבי, תשל"ב, אתר 62, עמ' 47.

734. حلحول. נ"צ 609540/210608; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 393; קדמון, תשט"ז.

735. פרס, תש"ו, עמ' 136.

736. سعير. נ"צ 610184/213832. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 408; קדמון, תשט"ז; כוכבי, תשל"ב, אתר 100, עמ' 54.

737. יהושע טו, נד; קיל, תשל"ל, עמ' קמה.

738. مقام العيص. נ"צ 610128/213560; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 405.

739. אילן, תשנ"ז, עמ' 303.

בהר שעיר שבארץ אדום.⁷⁴⁰ מסורת אחרת מתארת את קבורתו באדוריים.⁷⁴¹ אשתורי הכיר מסורת זו על עשיו, וכלל לא ברור כי זיהו בימיו את קבר עשיו בשעיר אלא בבירוא שבין עכו לדמון,⁷⁴² כפי שתיאר נאסר ח'וסרו.⁷⁴³ יאקות זיהו את הר שעיר בצפון,⁷⁴⁴ ולכן אפשר שאשתורי הזכיר את הכפר סעיר במקומו, אך לא ציין פרטים.⁷⁴⁵ אפשר שאשתורי ראה בשם הכפר עדות - לא לשעיר הקשורה לעשיו אלא לשעיר המשתלח לעזאזל. סימוכין לדעה זו אפשר להביא מציון המרחקים לתקוע (9 ק"מ) וחלחול (4 ק"מ), וסעיר ממוקם ביניהם; איתור זה הולם את שיטת הזיהוי של אשתורי, המנצלת גם את קרבת המצלול. המקום הספציפי לדחיפת השעיר (ביום הכיפורים) יכול להיות בראס טורה,⁷⁴⁶ מעט מצפון לשעיר. גם חילו הזכיר את תקוע וחלחול, וקברי צדיקים בהם.⁷⁴⁷

עזה - "מדרום לאשקלון שלוש שעות" (17 ק"מ).⁷⁴⁸

עזקה - "מעזה לעזקה כמו יום וקורין לו ועקה".⁷⁴⁹ כנראה זיהו אשתורי את אל עריש עם שוכו עקב פירוש השם סוכות וזיקת המצלול בין סוכות לשוכו; ולכן חיפש באזור גם את עזקה. קליין הציע לזהותה עם תחנת הדואר הממלכתי אלזעקה, 18 ק"מ מדרום לרפיח, ליד שיח' זויד.⁷⁵⁰ גם וילנאי הצטרף לזיהוי זה וקרא למקום 'זעאקה' על פי כתבים מוסלמיים בימי הביניים.⁷⁵¹

עין גדי - "למזרח חברון חצי יום".⁷⁵² (27.5 ק"מ) מוג'יר אלדין הזכירה כ'עין ג'די', הגבול המזרחי של מחוז חברון.⁷⁵³

עין גילות - "ממזרח ליזרעאל ביושר כמרוצת סוס" (2.5 ק"מ).⁷⁵⁴ אשתורי הזכיר כי מוצאו

740. בבלי סוטה, יג ע"א.

741. כהנא, תש"ל, לח, ח-י, עמ' רצה-רצו.

742. البروة 1"צ 217376/756760; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 107; קדמון, תשט"ו.

743. להיסטרינג, 1965, עמ' 423.

744. בין עכו לטבריה. שם, עמ' 527.

745. שם, עמ' 538.

746. راس طورة. 1"צ 214200/611336; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 406.

747. אייזנשטיין, 1926, עמ' 73.

748. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ו, עמ' עט; غرة. 1"צ 149700/601308; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 360; קדמון, תשט"ו.

749. שם, עמ' עט.

750. קליין, תרצ"ו, עמ' 21 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

751. וילנאי, תשכ"ט, עמ' 140.

752. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עד; عين جدي. 1"צ 236915/ 596801; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 416; קדמון, תשט"ו.

753. וילנאי, תש"ל, עמ' 5711.

754. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סא; عين جالود. 1"צ 233672/ 717204; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 157.

מהרי הגלבע, ועליו חנו ישראל במלחמת שאול,⁷⁵⁵ והזכיר את המסורת המוסלמית על קרב דוד וגלית, שם שהנחיל לו את שמו;⁷⁵⁶ אולם לשיטתו המקום האמתי היה בין שוכו ובין עזקה, בנחלת יהודה.⁷⁵⁷ יאקות (1225 לספירה) הזכיר את המקום ומיקמו בין שכם לבית שאן.⁷⁵⁸ הוא ציין שם עיר קטנה, ותיאר את הקרבות בין הצלבנים למוסלמים עד לכיבוש בידי צלאח א־דין ב-1183 לספירה. הצירוף 'מרוצת סוס' כיחידת מרחק חוזר עוד בשני מקומות - המרחק בין בית הדשן מצפון לירושלים, וכפר כמר - שעה מצפון לעכו.⁷⁵⁹ אפשר לשער כי עין ג'אלוד הייתה תחנה בדרך הדואר (הסוסים) הממלכתי,⁷⁶⁰ ואולי משם הגיע המושג של מרוצת סוס.

עין גנים - "לדרום יזרעאל ביושר שתי שעות (11 ק"מ) הוא עין גנים ובתוכו עין כשמה וקוראים לו גנין".⁷⁶¹ ברור כי הכוונה היא לג'נין של ימינו;⁷⁶² אשתורי חיפש את פירוש השם 'עין גנים', הניח כי מדובר במעיין ולכן זיהה אותו שם, ואולי הכוונה למעיין שבעיר, הנקרא 'עין אלשריפה'.⁷⁶³

עין דאר - "שעה וחצי (10 ק"מ) מצפון-מזרח לעין יזרעאל".⁷⁶⁴ אשתורי הזכיר את עין דור, מקום ההתרחשות של סיפור בעלת האוב, המכונה בערבית עין דאר.⁷⁶⁵ כיום מדובר בחורבת אנדור.⁷⁶⁶

עכברא, עכברה - "חצי שעה מדרום לצפת" (2.5 ק"מ).⁷⁶⁷ אשתורי הביא את אזכורה בירושלמי בלא תיאור ראלי של זמנו. בימינו נמצא במקום כפר ערבי המשמר את השם.⁷⁶⁸ עד למאה ה-11 יש עדויות על תושבים יהודים שם,⁷⁶⁹ אם כי מדברי אשתורי אין להסיק כי

755. שמואל א כט, א.

756. הערך: Ayn Djalut בתוך: גיב, 1960, חלק א, עמ' 786-787.

757. אמנם קליין טוען כי גם אשתורי טעה במיקום עזקה ושוכו: קליין, תרפ"ג, עמ' 21.

758. להיסטרינג, 1965, עמ' 386.

759. עיינו לעיל בפרק 'מדידת מרחקים'.

760. קדמון, תשט"ז.

761. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סה.

762. جنين. נ"צ 707757/227766; מפה 1882 עמ' 147; זרטל, תשנ"ב, כרך ג, אתר 80, עמ' 222-228.

763. נ"צ 706789/228294.

764. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סב.

765. שמואל א כח, ז.

766. اندور. נ"צ 727060/236302; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 161; קדמון, תשט"ז; אליצור, תשס"ט, עמ' 209-211. גל, תשנ"ח, אתר 6, עמ' 66-67.

767. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נה.

768. عكبرة. נ"צ 760340/246780; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 66; קדמון, תשט"ז.

769. וילנאי, תש"ל, עמ' 5786.

בימיו היו שם יהודים. יש במקום עדות ארכאולוגית על בית כנסת,⁷⁷⁰ אך לא ברור לאיזו תקופה לשייכו. הזכירו הנוסע משה באסולה ב-1522 לספירה: "ולמעלה בכפר בית הכנסת חרב יש עדיין משני כתלים גבוהים ג' אמות מאבנים גדולות ועשאו רשב"י".⁷⁷¹ אשתורי הזכיר את המקום בקשר לאגדה על קבורת רבי אלעזר בן רשב"י, וכנראה אינו מעיד על יישוב בימיו.⁷⁷² "נמצא שעה מדרום למרון"⁷⁷³ (8.8 ק"מ), ויש שם 'עין טובה' - מעיין, אולי הכוונה לעין עכברה.⁷⁷⁴ את בית הכנסת המקומי לא הזכיר אשתורי;⁷⁷⁵ לעומת זאת הוא פירט את קברי ינאי, נהוראי ודוסתאי שבמקום בדומה לשאר הנוסעים,⁷⁷⁶ והוסיף את המילים 'בהתאם לקבלה' כדי להדגיש שלא היה יכול לחקור את אמיתות המסורת. עכו - מעמדה של עכו לא היה ברור כל כך לתושבי ארץ ישראל עקב הקביעה שהיא גבול הארץ: "רבי אבא מנשק כיפי דעכו..."⁷⁷⁷ אשתורי ניסה להוכיח כי עכו היא חלק בלתי נפרד מהארץ, ואף העיד כי ראה במצרים מסמך בכתב ידו של הרמב"ם שפירש כך.⁷⁷⁸ ואמנם מצאנו בתשובות הרמב"ם מפה⁷⁷⁹ המוכיחה שזוהי דעתו.⁷⁸⁰

עמק יזרעאל - "וכל אלו [מגידו, תענך וארסוף] בעמק יזרעאל ובאילון תבור כלומר מישור תבור וקורין לו מרג בני עמר".⁷⁸¹ נראה מכאן כי אשתורי פירש 'אילון' כמישור. **ענם** - "ענם סמוך לו וקוראין לו (גאנם) [חסר]"⁷⁸². ענם נזכרת בנחלת יששכר בדברי הימים,⁷⁸³ ובכתי"א חסרה המילה המתארת את המקום כיום. לונץ הציע להשלים 'ענין',⁷⁸⁴

770. אילן, 1991, עמ' 51.

771. בן צבי, תרצ"ח, עמ' 50.

772. גם בערך זה יש טעויות בחיבור של קליין, והוא תיקן אותן: ארון = מרון, עטובה = עין טובה. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

773. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נט; עכברה נ"צ 246776/760328; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 66 ובקדמון, תשט"ז.

774. עין עכברה נ"צ 246788/760752; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 61.

775. אילן, 1991, עמ' 51.

776. וילנאי, תשמ"ה, חלק ב, עמ' 240.

777. כתובות קיב ע"א.

778. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' מד. ועיינו גם שם, עמ' נח.

779. וילנאי, תש"ה, עמ' ח.

780. בלאו, תשמ"ז, כך א, עמ' 229.

781. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סה; مرج بن عامر קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 151; קדמון, תשט"ז.

782. שם, עמ' סד, הערה 152. הגרסה על פי כתי"מ.

783. דברי הימים א ו, נח.

784. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצג, הערה 4.

ואילו קליין הציג 'נעים' או 'נאין',⁷⁸⁵ אך ברור כי הכוונה ליישוב נין⁷⁸⁶ שבמרחק 4.2 ק"מ למערב.

עקרב - "כמו יום (41.2 ק"מ) מצפון לירושלים וקוראין לה קרבה".⁷⁸⁷ אשתורי הזכיר את עקרב כיוון שהיא גובלת בתחום ירושלים לצפון, ובכך סיכם בעצם את כל מסלולו לאחר: "כרם רבעי עולה לירושלים, מהלך יום לכל צד. ואיזה הוא תחומה - אילת מן הדרום, עקרב מן הצפון, לוד מן המערב, והירדן מן המזרח".⁷⁸⁸ כיום נקרא הכפר - הסמוך לשכם - עקרב, ויש הסכמה של חוקרי ימינו עם זיהויו של אשתורי.⁷⁹⁰

עקרון - הוא הכפר עאקר, שליד רחובות.⁷⁹¹ גם מוקדסי וגם יאקות הזכירו כפר זה כשייך לאזור רמלה.⁷⁹² על קסרי-קסריון-עקרון עיינו להלן.⁷⁹³

מיפו לעקרון חמש שעות (22.5 ק"מ) והוא מזרחי ליבנה. מעקרון לאשדוד שלוש שעות (17 ק"מ) וקורין לעקרון עקר ועקרון זו קסרי ואם כן יהיה בין קסרי ובין לוד ויבנה שלושתם כמו משולש שווה צלעות ויהיה אורך הצלע כשתים ושלוש שעות.⁷⁹⁴

פקיעין - "בין לוד ליבנה שעתיים (16.3 ק"מ) וביניהם פקיעין".⁷⁹⁵ ברסלבי טען כי אשתורי כלל לא ראה את המקום הזה אלא הניח על דרך הסברה כי הוא אמור להיות שם.⁷⁹⁶ ואולם המקום מתואר כמקומות רבים אחרים, ולכן אין להטיל ספק אם אמנם אשתורי ראה אותו. קליין כתב כי לא נודע כיום,⁷⁹⁷ אך הוסיף הערה בכתב ידו כי מדובר בעיירה רחובות. פרס

785. קליין, תרצ"ו, עמ' 22.

786. נין. נ"צ 233356/726020; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 166; קדמון, תשט"ז, גל, תשנ"ח, אתר 11, עמ' 70.

787. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' ע.

788. משנה, מעשר שני ה, ב.

789. عقربة נ"צ 232384/670274; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 251; קדמון, תשט"ז.

790. פרס, תש"ו, עמ' 749; וילנאי, תש"ל, עמ' 5978.

791. عاقر. נ"צ 183080/640736; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 265; קדמון, תשט"ז.

792. לה-סטרינג', 1965, עמ' 389-390.

793. ראו בערך 'קיסריה' להלן.

794. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' עט.

795. שם, עמ' עח.

796. ברסלבי, 1954, עמ' 268.

797. קליין, תרצ"ו, עמ' 23 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

החרה החזיק אחריו ומיקד את המקום לחורבת אלבד,⁷⁹⁸ שבתוך מכון וייצמן.⁷⁹⁹ וילנאי הציע דווקא את אלקביה,⁸⁰⁰ ששכנה במקומו של כפר הנגיד.⁸⁰¹ אישוש לדעה זו אפשר לקבל מהממצאים מהתקופה הרומית והממלוכית שנמצאו בקביה,⁸⁰² כלומר אפשר שאשתורי ראה את קביה וזיהה בה את פקיעין.

פרעתון - "שעתיים מדרום מערב (11.5 ק"מ) הכפר פרעתא הנזכר במקרא".⁸⁰³
צדדה-צדדה - פעם אחת הזכיר אשתורי את המקום בשם צדדה,⁸⁰⁴ ופעם אחת - צדדה.⁸⁰⁵ הוא אמר שבזמנו היא נקראת 'צידין', וברור שלא מדובר בצדדה הנזכרת בפרשת מסעי,⁸⁰⁶ שכן זהו גבול ארץ ישראל מצפון,⁸⁰⁷ ומדובר על מקום מדרום לעכברא. אשתורי אמר כי המקום נמצא "חצי שעה מדרום לעכברא ונוטה מעט למערב". בתחילה זיהה קליין דווקא את המקום ממזרח לעכברא כבית צידא, אף על פי שהמרחק יחסית גדול לחצי שעה (11 ק"מ).⁸⁰⁸ המקום נהרס במרד הגדול ונשתמר רק השם אלתל בפי הערבים.⁸⁰⁹ כנראה שלא נשארו תושבים יהודים בסביבה זו, והיא הייתה לנוצרית מובהקת בגין הייחוס למעשי ישו המיוחסים לאזור. ואולם קליין תיקן את עצמו,⁸¹⁰ והציע לזהות את המקום בחרבת צירין,⁸¹¹ במרחק 5 ק"מ מדרום-מערב, ואנו מסכימים עם זיהוי זה. ברם, קליין בהערתו בכתב יד התלבט לאיזה מקום עתיק ששמו צדדה התכוון אשתורי - האם מקום יוסי בן יועזר איש צדדה⁸¹² או שמא מקום הולדת ירבעם בן נבט.⁸¹³ כיום מקובל לזהות את

798. خربة البجة. נ"צ 646396/182716; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 269.

799. פרס, תש"ו, עמ' 774.

800. וילנאי, תש"ל, עמ' 6120.

801. القبيبة. נ"צ 644796/178598; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 272.

802. איילון, תשנ"ה, עמ' 18-20.

803. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נח; שופטים יב, יג-טו; שמואל ב כג, ל; فرعتا נ"צ 677424/215834; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 182; קדמון, תשט"ז.

804. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נה-נו.

805. שם, עמ' נו.

806. במדבר לד, ח.

807. אולי באזור מזרעת סרדא, ממזרח למטולה; נ"צ 206144/299708; וילנאי, תש"ל, עמ' 6213.

808. קליין, תרפ"ג, עמ' 23.

809. וילנאי, תש"ל, עמ' 803-804.

810. קליין, תרפ"ג, עמ' 23 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

811. خربة سيرين. נ"צ 756116/246420; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 130; קדמון, תשט"ז.

812. משנה, אבות א, ד.

813. מלכים א יא, כו.

צדדה של ירבעם בבינת בר,⁸¹⁴ 3 ק"מ ממערב לדיר ע'סנה, וכן יש במקום בור המכונה ביר צרידה.⁸¹⁵ את מקומו של יוסי בן יועזר מקובל לזהות בכפר סרדא,⁸¹⁶ ליד רמאללה.⁸¹⁷ הצעה נוספת, הנראית נכונה מבחינת הדקדוק אך קשה מבחינת הגאוגרפיה, היא בסביבת כפר חיטים של היום, שכן היא נקראה צדים בספר יהושע,⁸¹⁸ ונוכרת בירושלמי במפורש.⁸¹⁹ הבעיה היא שהמרחק פה אף גדול יותר (15 ק"מ), אינו משתלב בתיאור ונראה מיותר משום שכפר חיטים נזכר בהמשך.⁸²⁰

צפורי - "לצפון הר תבור שעתיים (12 ק"מ) צפורי היא קטרון...".⁸²¹ אשתורי הזכיר את ציפורי: "וכבר ידעת כי ציפורי דרומי לעכו כמו ח' שעות (27.7 ק"מ) ומשזור לצפורי בדרום פחות מחצי יום (22.5 ק"מ)...".⁸²² וכאן ייחד לה משפט ספציפי. ציפורי אינה מוזכרת במקרא, אך בתלמוד מזהים אותה עם קטרון המקראית,⁸²³ בנחלת זבולון.⁸²⁴ בזמנו של אשתורי⁸²⁵ היא נקראה צפוריה,⁸²⁶ ויאקות כתב כי היא עיר ומחוז ליד טבריה.⁸²⁷ גם עולי רגל אחרים זיהו אותה, דוגמת רבי בנימין מטודילה, שכתב: "בציפורי קבור רבינו הקדוש וריח טוב יוצא מקברו. וכשרחוקין מיל משם מריחין הריח הטוב היוצא מקברו".⁸²⁸ גם רבי יעקב ב"ר נתנאל הזכירה: "משם שלש פרסאות עד ציפורי ושם כנסת אדונינו חזקיה המלך ושמו כתוב על ההר בתוך הגן... ומשם חצי פרסה עד כפר קנה ושם יהודה המלך".⁸²⁹ רבי יעקב שליח ר"י מפריז הזכיר את המקום ואת הקבר,⁸³⁰ ורבי יצחק חילו אף תיאר ממצא בשטח:

814. נ"צ 662270/205390; כוכבי, תשמ"ט, עמ' 201.

815. נ"צ 661404/205540.

816. נ"צ 650034/219402.

817. פרס, תש"ו, עמ' 807.

818. יהושע יט, לה.

819. ירושלמי, מגילה פ"ב ה"א ב ע"א.

820. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נו.

821. שם, עמ' סד.

822. שם, עמ' לח, סא.

823. שופטים א, ל.

824. בבלי, מגילה ו ע"א.

825. על ציפורי בתקופה הערבית ואחריה ראו: וורד, תש"ס, עמ' 147-154.

826. صفورية. נ"צ 739860/226392 קונדר וקיצינר, 1882, עמ' 115; קדמון, תשט"ז.

827. לה סטריינג', 1965, עמ' 525.

828. איינושטיין, 1926, עמ' 55.

829. שם, עמ' 60.

830. שם, עמ' 66.

משם באים לציפורי היא בירת הגליל לפניו ונזכרת הרבה בספרי חז"ל. פה יונחו רבינו הקדוש ושני בניו רבן גמליאל ורבי שמעון ע"ה. על פתח המערה שבו טמון רבינו הקדוש נמצא לוח אבן ועליו המילים פה קבר רבינו הקדוש ינוח על משכבו (בשלום).⁸³¹

אמנם בתלמוד נכתב בפירוש כי רבי נקבר בבית שערים,⁸³² אך יש מסורת הממקמת את קברו בציפורי.⁸³³ ייתכן שהעובדה שאשתורי לא הזכיר את הקבר שחילו הזכיר בביטחון, מעידה על הדילמה שעמדה בפניו בהכירו היטב את המסורת על הקבורה בבית שערים, ולכן העדיף שלא להתייחס לכך. בהמשך דבריו, בדברו על קבר רבן גמליאל ביבנה, כתב:

ורבינו הקדוש בגליל קברו... והיום קברו רמוז במערה ועל פיה לוח אבן, ומזרחי צפוני לציפורי כחצי שעה יש עוד מערה המיוחסת לר"ג, ובצדה מערה מיוחסת לרבי שמעון, ועל כרחין בניו של רבי הם. ובית שערים מזרחי לצפורי ביושר שתי שעות... וקורין לו אשערה.⁸³⁴

אפשר ללמוד מדבריו כי בדומה לשאר הנוסעים בתקופתו חשב אשתורי כי רבי יהודה הנשיא קבור בציפורי למרות המקורות בירושלמי המצביעים על בית שערים. נראה כאילו הוא מסתפק בכך, שכן בדברו על קבר בניו אמר 'בעל כרחין', ורק בגלל מציאת קברי הבנים השתכנע. כיום מזוהה המקום כקבר רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי, ונמצא בציפורי.⁸³⁵ גם בציפורי נתגלה בית כנסת עתיק.⁸³⁶

צפת - אשתורי הסביר שמדובר ב'עיר חדשה',⁸³⁷ ולא בעיר המוזכרת בנחלת שמעון. אכן אפשר לזקוף את הקמת העיר צפת, החורגת ממבצר צבאי, לתקופה הממלוכית ולבייברס בפרט.⁸³⁸ אשתורי גם הזכיר שיש ליד צפת מקום בשם זה עם שם לוואי: "וכן יש בארצה עיר אחרת ושמה גם כן צפת עדי בשם לווי".⁸³⁹ יש חילוקי דעות בנוגע לזיהוי המקום: לפי דעה אחת אשתורי התכוון לצפד אל בטיח,⁸⁴⁰ הסמוכה לתבנין. בהקשר זה נעיר הערה

831. אייזנשטיין, 1926, עמ' 77.

832. בבלי, כתובות קג ע"ב; ירושלמי, כלאים פ"ט ה"ד לא ע"ב בפירוש רש"י לפני משה שם.

833. וילנאי, תשמ"ה, חלק ב, עמ' 159-164.

834. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' עו-עז.

835. אילן, תשנ"ז, עמ' 332-333.

836. אילן, 1991, עמ' 220-221.

837. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' נג.

838. פרס, תש"ו, עמ' 803.

839. שם.

840. صفد البطيخ. נ"צ 240727/789192.

חשובה: אשתורי השתמש במילה 'בארצה', כלומר שמחזו צפת או 'ארץ' צפת - השקול לממלכה במנהל הממלוכי - משתרע עד אזור דרום לבנון (היום ליד תבנין). אנו אכן מכירים מתיאור עות'מני את נפות צפת מפסקה על הנפה השלישית:⁸⁴¹ "אזור תבנין לא הרחק מאש-שקיף, ודומה לו גם מבחינת הבריאות. בנפה זו נמצאות חורבות של מצודות גדולות ועזות, היא אחת הנפות המיושבות ביותר של העיר צפת". דעה אחרת ממקמת את צפת בתל מדור.⁸⁴² ואולם לפי רוב הדעות (ברסלבי,⁸⁴³ וילנאי⁸⁴⁴), צפת עדיין שוכנת במקום שנקרא כך עד היום,⁸⁴⁵ ליד שפרעם,⁸⁴⁶ ואנו נוטים להסכים עם זיהוי זה, שכן גם אזור זה נכלל בתחום ממלכת צפד הממלוכית, בעמל עכא.⁸⁴⁷ במהלך כתיבתו אשתורי כמעט שלא מסר מידע על האוכלוסייה המקומית, ובפעמים החריגות שמסר גם מצא לנכון להעיר: "ומפני היות שם מבני ישראל קהל גדול גדול⁸⁴⁸ ישמרם האל, הואלתי להודיע מאיזה שבט הוא".⁸⁴⁹ כלומר בעיר הבירה של המחוז ישובה קהילה יהודית גדולה עד כדי כך שאשתורי הזכיר זאת במפורש, וזיהה בעבורם את השבט שבו נחלתם נמצאת. אנו גם יכולים להעז ולשער כי בני צפת עמדו על כישרונו והעריכו את תרומתו הגאוגרפית-היסטורית, ולפיכך שאלו אותו מגוון שאלות, ואשתורי כתב להם את תשובתו בספרו. זוהי תרומה חשובה של אשתורי, שתיאר ממקור ראשון את חשיבות היישוב היהודי בצפת בימיו בשילוב תיאור סדרים מנהליים של השלטון הממלוכי. לפניו לא מצאנו אזכורים לקהילה יהודית בצפת מלבד אזכור המחלוקת עם הרמב"ם ב-1286 לספירה ואזכור של הנוסע הגרמני לודולף פון סוכם על 'יהודי מווסטפליה ואשתו', ויש להניח כי גרו בקהילה ולא לבד.⁸⁵⁰ אחריו הזכיר גם חילו את קהילת צפת: "קהילת היהודים במירון אינה חשובה עוד, חבריה שייכים לק"ק צפת... משם באים לצפת היא עיר מיושבת מיהודים שבאו מכל חלקי תבל... ושם ב"כ יפה ועתיק ובית מדרש של הקהילה...".⁸⁵¹

841. בלנק, תשכ"א, עמ' 365.

842. נ"צ 747040/220040; גל, תשמ"ט, עמ' 28.

843. ברסלבסקי, 1954, עמ' 267-268.

844. וילנאי, תש"ל, עמ' 6391.

845. שם; אילן, 1991, עמ' 222.

846. خربة صفتا عادي. נ"צ 747800/215696; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 113; קדמון, תשט"ז; עולמי, תשס"ד, אתר 34, עמ' 28.

847. קדמון, תשט"ז.

848. כך במהדורת בית המדרש להלכה בהתיישבות. אך בבדוקנו בכתי"א השורה מחוקה בחלקה. בכל מקרה נראה לנו שיש לתקן לגדול' אחד בלבד.

849. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נג.

850. שור, תשמ"ג, עמ' 33-35.

851. אייזנשטיין, 1926, עמ' 78.

אף שציין בתחילה כי מדובר בעיר חדשה, ניסה אשתורי בכל זאת למצוא לה מקור בתלמוד והביא את פירוש הגמרא בסוטה לביטוי 'נופת צופים' שבמשנה:⁸⁵² "נופת צופים... ורבי יהושע בן לוי אמר זה דבש הבא מן הציפיה". גרסת אשתורי היא 'צופיה', והוא פירש שזוהי צפת. הוכחה נוספת הביא אשתורי מכך שבתוספתא שביעית מוזכרת צפיה בתחום סוסיתא,⁸⁵³ ואשתורי זיהה את סוסיתא ככפר סמיע,⁸⁵⁴ ממערב לצפת ארבע שעות (כ"ח ק"מ), מרחק הגיוני לתחום של עיר. נראה כי אשתורי לא היה בטוח בזיהוי, וגם כאן סיים: "והאלוהים יאיר עינינו במאור תורתו".⁸⁵⁵

צריפין - "מנוב למערב שלוש שעות ביושר (21 ק"מ) צריפין ונקרא צרפאן".⁸⁵⁶ לונץ⁸⁵⁷ העיר כי מדובר בצריפין אלח'ראב⁸⁵⁸ ולא בצריפין אלעמאר,⁸⁵⁹ אך נראה כי מדובר דווקא בצריפין אלעמאר, שכן שם הייתה צריפין העתיקה,⁸⁶⁰ והיא היותר קרובה לרמלה (3 ק"מ לעומת 6 ק"מ מצריפין אלח'ראב), ואשתורי כתב כי היא בתחום צריפין, ונראה שהתכוון לתחום שבת, שצריך להיות קרוב. אישוש לטענה אפשר למצוא ממיקומה במפת בן חורין, שמיפה באמינות גבוהה ומתוך תיעוד אחראי את הארץ בתקופה הממלוכית,⁸⁶¹ וכן זוהי מסקנת עמר ובן ששון.⁸⁶² גם חילו תיאר את צריפין ליד רמלה ומצא שם יהודי אחד, תלמיד הרמב"ן.⁸⁶³

צרעה ואשתאול - "לדרום לוד שלוש שעות (22 ק"מ) מזרחי".⁸⁶⁴ נראה כי צרעה התקיימה בשם זה בתקופה הממלוכית⁸⁶⁵ ואשתאול נקרא 'אשוע',⁸⁶⁶ וכבר העיד קליין כי נקרא אשתאול.⁸⁶⁷ גם רבי יצחק חילו הזכיר את המקום בשמו 'צורה' וזיהה שם את קבר שמשון.⁸⁶⁸

852. בבלי, סוטה מח ע"ב.

853. תוספתא, שביעית ד, ה.

854. עיינו בערך 'צפורי' שלעיל.

855. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נה.

856. שם, עמ' עה.

857. לונץ, תרנ"ז, עמ' שא, הערה 1.

858. כפר נטוש בצמוד לנס ציונה של ימינו. خربة صرفند. נ"צ 181764/649260; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 215.

859. באזור מכלול מחנות הצבא; صرفند. נ"צ 185980/651748; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 219.

860. וילנאי, תש"ל, עמ' 6408; פרס, תש"ו, עמ' 808.

861. קדמון, תשט"ז.

862. עמר ובן ששון, תשנ"ז, עמ' 180-182.

863. אייזנשטיין, 1926, עמ' 74.

864. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עח.

865. صرعة. נ"צ 198680/631440; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 329; קדמון, תשט"ז.

866. اشوع. נ"צ 201124/632056; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 295.

867. קליין, תרצ"ו, עמ' 8.

868. אייזנשטיין, 1926, עמ' 74.

קבר רבן גמליאל - לאחר אזכור צריפין ורמלה כתב אשתורי: "ביבנה תמצא היום קבר רבן גמליאל בבנין נאה מאד על ציונו".⁸⁶⁹ בעקבות זיהוי זה סטה אשתורי ממהלך הדברים הרגיל ופתח בחישובים סבוכים כדי לברר איזה רבן גמליאל קבור שם, והגיע למסקנה כי מדובר באביו של רבי יהודה הנשיא, והזכיר במהלך דבריו גם את הקברים בבית שערים. קליין כתב בהערה בכתב ידו כי אשתורי טעה, והביא הוכחה לכך שרבן גמליאל חי בירושלים.⁸⁷⁰

קבר רחל - "לדרום ירושלים ביושר שעה" (6.7 ק"מ).⁸⁷¹ אשתורי נקט דעה שהייתה מקובלת כבר בתקופה הביזנטית,⁸⁷² שקבר רחל נמצא מדרום לירושלים - למרות הסתירות בין הפסוקים.⁸⁷³ אשתורי הזכיר את קבר רחל גם בפרק י, וכתב שם: "כי הנה מצבת קבורת רחל היא לדרום ירושלים כמו שעה".⁸⁷⁴

קבר שמעיה ואבטליון - המקום הראשון המובא בספר הוא קבר שמעיה ואבטליון בגוש חלב:⁸⁷⁵ "וציונם היום בגוש חלב אצל ציון אדרמלך ושראצר בני סנחריב שנתגיירו".⁸⁷⁶ אשתורי, כמסיח לפי תומו, דיבר על שושלת רבן גמליאל וניסה לברר האם שמעיה ואבטליון חיו בארץ, ודרך אזכורם הזכיר את קבריהם. לידם הוזכרו גם קברי אדרמלך ושראצר בני סנחריב,⁸⁷⁷ ששמעיה ואבטליון מיוחסים כצאצאיהם.⁸⁷⁸

הראשון שהזכיר את קבריהם הוא רבי שמואל בן שמשון, שביקר בגוש חלב ב-1210 לספירה: "משם הלכנו לגוש חלב ועל פני העיר מצאנו קברי שמעיה ואבטליון ובצידם קברי אדרמלך ושראצר".⁸⁷⁹ גם פרץ החברוני (1215 לספירה)⁸⁸⁰ וגם רבי יעקב שליח ר"י לפריז (~1270 לספירה) הזכירם בצורה דומה.⁸⁸¹ מעט אחרי אשתורי כתב רבי יצחק חילו תיאור דומה מאוד:

869. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' עו.

870. קליין, תרצ"ו, עמ' 6, עמ' 15 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

871. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' עב.

872. שרגאי, תשס"ה, עמ' 24-26.

873. שילר, תשל"ז, עמ' 8; קליין, תרצ"ט, עמ' 118.

874. חבצלת, תשס"ד, עמ' רמו.

875. الجش ن"צ 241772/769772; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 76; קדמון, תשט"ו.

876. חבצלת, תשס"ד, עמ' סא-סב.

877. מלכים ב יט, לו.

878. בבלי, גיטין נו ע"ב.

879. איינושטיין, 1926, עמ' 62.

880. לונץ, תר"פ, עמ' 37-38.

881. לונץ, תר"פ, עמ' 68-69.

גוש חלב רחוקה מעט מצפת. שם נמצא קהלה קדושה של יהודים עשירים, נדיבים ובעלי טובות. הם עושים מסחר גדול בשמן ויין, אשר ישלחו למרחקים. יש להם בית כנסת ישן ובית מדרש והם מחזיקים מספר רב של תלמידי חכמים. קברי שמעיה ואבטליון ישנם שם, וגם קברי אדרמלך ושראצר אבות אבותיהם, שהם בני סנחריב ושהתגירו במקום הזה. מצבותיהם יפות ועתיקות והן מאבני גזית. גם קברים עתיקים ומערות רבות המכילות קברים עתיקים יש למצוא בגוש חלב.⁸⁸²

אשתורי המשיך אפוא מסורת קדומה על מקום קבורת שמעיה ואבטליון.⁸⁸³ יאקות (1220 לספירה) הזכיר את גוש חלב כעיר בין צור וטבריה, בדרך לחוף הים,⁸⁸⁴ אך אחריו אין עדויות בספרי גאוגרפים ערביים עד המאה ה-16.

קדש - הוא תל קדש, שנקרא בערבית 'קדס'.⁸⁸⁵

קישון - אשתורי הזכיר כבר את נחל קישון וזיהה אותו עם נחל תבור של היום.⁸⁸⁶ לשיטתו: "לדרומו ביושר כמו שעה הוא קישון ומשם יצא הנחל".⁸⁸⁷ קליין טעה לחשוב כי מדובר בביר אלחפיר,⁸⁸⁸ שעה לדרומה של אכסאל,⁸⁸⁹ אך אנו מבקשים לטעון כי חזר לתבור ומשם מנה שעה, ואכן מצאנו את תל קיסון 2.75 ק"מ מדרום לתבור ושמו קרוב לשם הנחל,⁸⁹⁰ קרבה העשויה להוביל לטעות של אשתורי בזיהוי נחל קישון. במקום נמצאו ממצאים ארכאולוגיים עד לתקופת הברזל I,⁸⁹¹ ומזהים את המקום כעיר קישון של נחלת יששכר.⁸⁹² גם לונץ העריך כי אשתורי חזר בו,⁸⁹³ אך עם הזיהוי האחרון מסתברת מאוד דעתו שהקישון הוא נחל תבור, המתחיל מסביבת תל קיסון בשטח עשיר במעיינות. קליין ניסה להבין את מקור הטעות של אשתורי שזיהה את נחל תבור עם הקישון, ונאלץ לתרץ שהמים שטפוח לים המלח ולא לים התיכון. הוא אמר כי במוצא נחל תבור נמצא תל ששמו תל אלשייח'

882. שם, עמ' 79.

883. אילן, תשנ"ז, עמ' 198.

884. להיסטרינג, 1965, עמ' 463.

885. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' נג; قدس. נ"צ 249578/779668; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 76; קדמון, תשט"ז.

886. עיינו בערך 'נחל קישון' לעיל.

887. חבצלת ודוברביצר, תשס"ז, עמ' סד.

888. بئر الحفير. נ"צ 231100/729168; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 160.

889. קליין, תרצ"ו, עמ' 24 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

890. تل قيسون. נ"צ 237140/729692; פרס, תש"ו, עמ' 847-848. גל, תשנ"ח, אתר 1, עמ' 65.

891. שטרן, 1992, עמ' 1429.

892. יהושע יט, כ.

893. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצג, הערה 2.

קאסם,⁸⁹⁴ ואולי גם לוואדי קראו כך, וזה מה שהביא את אשתורי להשוות בין שני השמות ולזהות את קאסם כקישון.⁸⁹⁵

קסריה - אשתורי מיקם את קסריאה בין חיפה לאכשף, וציין בה מבנה רומי גדול.⁸⁹⁶ הבעיה היא שבגמרא מזוהה עקרון כקסרי בת אדום,⁸⁹⁷ וגם אשתורי עצמו הכיר את עאקר,⁸⁹⁸ ומיקם אותה ממדרום-מזרח ליבנה. הוא ניסה לזהות את קסריאה כקסטרא, המוזכרת במדרש איכה כסמוכה לחיפה.⁸⁹⁹ לפי דעתנו הסיבה לחוסר הבהירות בדבריו היא כי היו שני מקומות שנשאו את השם קיסריה בזמן הגמרא - קיסריה פיליפי בבניאס,⁹⁰⁰ הנקראת קיסרין או קיסריון, וקיסריה מאריטימה בחוף הים, הנקראת קיסרי או קיסרין.⁹⁰¹ כיוון שאשתורי לא הכיר את קיסריה פיליפי, ניסה לזהותה בסביבת עקרון. עדות בלבול זה נוכל למצוא במשפט האחרון של אשתורי על עניין זה: "... והאל יתעלה יאיר עינינו במאור תורתו".⁹⁰² ברם המקום 'קסטרא' שעליו דיבר המדרש באיכה, נמצא בחיפה של היום.⁹⁰³ לדעת פרס יש להראותו במקום שבו בנה דאהר אלעמר את מצודתו,⁹⁰⁴ ממש בסמוך לחיפה העתיקה,⁹⁰⁵ אך וילנאי זיהה את המקום בכפר סמיר,⁹⁰⁶ המשמר את שם השומרונים שגרו שם.⁹⁰⁷ בזמן אשתורי עמדה קיסריה בחורבנה. כך על פי אבו אלפדאא' (1321 לספירה) וכבר לפניו אמר יאקות (1225 לספירה) שפעם הייתה מפוארת אך כיום היא רק כפר.⁹⁰⁸ רבי יצחק חילו תיאר את קיסריה כך:

משם הולכים לקיסריה היא העיר קיסרי היושבת על חוף הים היא הייתה מושב השלטון הרומאי בזמן רבי עקיבא פה נפל הצדיק ההוא חלל בידי העריצים ועדיין מראים את המקום

894. تل الشيخ قاسم. נ"צ 253884/721832; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 169.

895. קליין, תרצ"ו, עמ' 24 בהערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל.

896. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' מב.

897. בבלי, מגילה ו ע"א.

898. עאקר. נ"צ 640736/183080; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 265; קדמון, תשט"ז.

899. איכה רבה, פרשה א פסוק יז, עמ' מו.

900. פרס, תש"ו, עמ' 823.

901. שם, עמ' 820-822.

902. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' כו.

903. קליין, תרצ"ו, עמ' 24; עולמי, תשע"ג, אתר 66, עמ' 45-46.

904. البرج. נ"צ 746556/200310; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 108.

905. פרס, תש"ו, עמ' 831.

906. خربة كفر السمير. נ"צ 197136/744152; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 112.

907. וילנאי, תש"ל, עמ' 3702.

908. לה'סטריינג', 1965, עמ' 474-475.

שבו נידון וכמו כן את הקבר שבו נטמן גופו הקדוש. עוד יש בעיר הזאת קברי רבי אבהו ובנו מקום שני הקברים האלו הוא לא רחוק מבית הכנסת. בקיסריה יש גם היום יהודים מתי מספר כמו בימי הנוסע רבי בנימין אבל שומרונים אין בה כבר.⁹⁰⁹

התיאור של חילו מתאים לדברי אשתורי, ואמנם נמצא בית כנסת בקיסריה,⁹¹⁰ אך לא נשתמרה המסורת על הקברים שתיאר חילו. נראה שהמבנה הרומי הגדול שתיאר אשתורי הוא האמפיתאטרון או ארמון הורדוס.

רומי - "צפוני ביושר שלוש שעות (4.8 ק"מ) לציפורי".⁹¹¹ המקום שאליו התכוון אשתורי נמצא ממש בסמוך לרומנה, במקום הנקרא 'ח'רבת רומה';⁹¹² הבעיה היא במרחק הקצר מציפורי, אך אין מקום אחר המועמד לזיהוי במרחק גדול מ-5 ק"מ. אישוש לזיהוי אנו מקבלים מעלי מהראת,⁹¹³ שכתב על כפר ליד טבריה ששמו רומה, ויהודה בן יעקב קבור בו.⁹¹⁴ לדעתנו השתלשלות המסורת של קבורת יהודה מקורה בקשר ההדוק של רבי יהודה הנשיא לאזור ציפורי, ובמאות מאוחרות זיהו הנוסעים את קברו בציפורי ולא בבית שערים, ועל כן הובאה המסורת על יהודה בן יעקב בדברי עלי מהראת. מזמנים מאוחרים למהראת יש עדות על קבר בנימין ועל קבר ראובן במקום.⁹¹⁵ בתקופה האחרונה נתגלו במקום שרידי מבנה ציבור במקום - אולי בית כנסת.⁹¹⁶

רחוב - "לצפון בעמק עם ליש שהוא דן".⁹¹⁷ מדובר בתל אלקאצי,⁹¹⁸ המזוהה עם רחב שבנחלת אשר.⁹¹⁹

רמה - "מבארות אל הרמה כמו שעה".⁹²⁰ הזיהוי של קליין⁹²¹ הוא אלראם,⁹²² 7 ק"מ מאל

909. איינושטיין, 1926, עמ' 76.

910. אילן, 1991, עמ' 236.

911. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' סד.

912. خربة رومة. נ"צ 743816 / 227765; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 112 ובקדמון, תשט"ז.

913. לה'סטרינג', 1965, עמ' 521.

914. אילן, תשנ"ז, עמ' 186.

915. וילנאי, תש"ל, עמ' 7383-7384.

916. אילן, 1991, עמ' 208.

917. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' פג.

918. تل القاضى. נ"צ 261184/794732; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 34 ובקדמון, תשט"ז.

919. פרס, תש"ו, עמ' 861.

920. חבצלת ודובריצר, תשס"ז, עמ' ע.

921. קליין, תרצ"ו, עמ' 25.

922. الرام נ"צ 222231/640126; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 324 ובקדמון, תשט"ז; מוגן ופינקלשטיין, סקר בנימין, אתר 168-169.

בירה, וכך סברו גם וילנאי⁹²³ ופרס.⁹²⁴

רמון לזבולון - "וכן שם רמון לזבולון וקורין לו רומנה".⁹²⁵ לא ברור מהו המקום ובאיזה כיוון יש לחפשו. לנו לא ידוע על מקום שכזה מדרום לציפורי ליד שומשיה, אך איננו בטוחים כי לשם התכוון אשתורי. לדעתנו התכוון לכל סביבת ציפורי, ואמנם כ-5 ק"מ מצפון לציפורי נמצאת רומנה,⁹²⁶ ומשמרת את מקומה של רמון המקראית,⁹²⁷ וכך סוברים גם אהרונאי ואליצור.⁹²⁸ לויין טען כי מדובר בהר נמרה,⁹²⁹ המשמר את השם נמריין,⁹³⁰ או בחורבת בית נטופה.⁹³¹

רמלה - "בתחום צריפין עיר ושמה רמלה וקורין לה פליסטין ואולי הוא גת, אלו העיירות לא נשתנו שמם".⁹³² ברור כי אשתורי טעה כיוון שרמלה היא עיר חדשה שהקים בשנת 717 לספירה הח'ליף האומיי סולימאן, בנו של עבד אל-מלכ.⁹³³ היא הייתה בירת המחוז ואף כונתה לעתים בשם 'פלסטין' כשמו.⁹³⁴ בימי הביניים זיהו בה את גת ואף חגגו בה שני ימים טובים כעדות אשתורי במקום אחר,⁹³⁵ ואשתורי אף הוסיף בעוד מקום כי נראה שאכן רמלה היא גת מהפסוק: "וַיֵּצֵא, וַיִּלְחֶם בַּפְּלִשְׁתִּים, וַיִּפְרֹץ אֶת חוֹמַת גֵּת וְאֶת חוֹמַת יִבְנָה, וְאֶת חוֹמַת אֲשְׁדּוֹד; וַיִּבְנֶה עָרִים בְּאֲשְׁדּוֹד וּבַפְּלִשְׁתִּים" (דברי הימים ב, כו, ו). מכאן למד אשתורי כי יש לחפש את גת צפונית ליבנה בדיוק כמו מיקומה של רמלה: "ומזה יראה שמה שקורין העם לרמלה הנזכרת גת שהדין עמהם...".⁹³⁶ קליין⁹³⁷ זיהה נכונה⁹³⁸ את גת בתל אלצאפי,⁹³⁹ בעוד

923. וילנאי, תש"ל, עמ' 7489.

924. פרס, תש"ו, עמ' 865.

925. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סד; יהושע יט, יג.

926. رمانة. 1"צ 229344/743656; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 133.

927. קליין, תרצ"ו, עמ' 25; קליין, תרפ"ב, עמ' 62; פרס, תש"ו, עמ' 868, קיל, תש"ל, עמ' קעה.

928. אליצור, תשס"ט, עמ' 247-248.

929. 1"צ 239928/746051.

930. לויין, תשס"ג, עמ' 22.

931. 1"צ 236310 / 748836.

932. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עה.

933. פרס, תש"ו, עמ' 870.

934. וילנאי, תש"ל, עמ' 7530.

935. חבצלת ודוברוביצר, תשנ"ט, עמ' רא.

936. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' עח.

937. קליין, תרפ"ב, עמ' 48.

938. מאיר, תשס"ז, עמ' 15-24.

939. تل الصافي. 1"צ 185624/ 623331; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 275; קדמון, תשט"ז.

פרס⁹⁴⁰ ווילנאי⁹⁴¹ זיהו אותה בקריית גת. בימי הצלבנים זיהו ברמלה את רמה, ובעקבותם זיהו כך גם בנימין מטודילה.⁹⁴² עדות למסורת הקושרת את גת לרמלה אפשר למצוא בספר מאוחר למדי העוסק בהלכות ארץ ישראל, פאת השולחן, שחיבר רבי ישראל משקלוב בשנת 1836. בעסקו בגיטין כתב: "...רמלה והיא גת אשר לפלישתים כותבין בגט רמלה ולא גת..."⁹⁴³. אשתורי פירט אתרים נוספים ומרחקיהם מרמלה:⁹⁴⁴ אלף חמש מאות אמה מלוד צפונה (2.5 ק"מ), נוב שעתיים (17 ק"מ) למזרח, יבנה שעה (13.5 ק"מ) לדרום, למערב בתוך התחום צריפין.

שומרון - אשתורי תיאר הליכה בהרי אפרים כארבע שעות מדותן לשומרון (15.3 ק"מ), המכונה 'סבסטיאי'.⁹⁴⁵ גם יאקות הזכירה ותיאר קברים חשובים בה.⁹⁴⁶

שונם - "לצפון יזרעאל שעה ביושר (5.5 ק"מ) נמצאת שונם ונקראת בערבית סולם".⁹⁴⁷ אשתורי הוסיף כי שם על העין הצפונית חנו פלישתים במלחמה עם ישראל.⁹⁴⁸ עין זו אינה מוזכרת במקרא, אך פרס זיהו את היישוב העתיק מתחת לכפר הנוכחי על המעיין מצפון-מזרח לכפר,⁹⁴⁹ בדיוק כמתואר אצל אשתורי. אשתורי אף הוסיף תיאור נדיר של 'מקום קדוש': "ושם ראיתי על ראש העין ההיא בית אין רוח שאינה מצויה שם אמרתי הלא זה בית השונמית ושם היה עליית אלישע הנביא ע"ה".⁹⁵⁰ בדרך כלל אשתורי לא הרחיב באזכור קברים ומקומות קדושים, וכנראה הבית נראה לו עתיק מאוד, עד שהחשיבו לבית שנשאר מאז במקום. לונץ פירש כי התכוון לפירוש בבבלי על שהבית היה משובח,⁹⁵¹ והמילה 'עליה' מרמזת לאיכותו ולא לקומתו.⁹⁵² לא ידוע על נוסעים נוספים שהזכירו את

940. פרס, תש"ו, עמ' 175.

941. וילנאי, תש"ל, עמ' 1502.

942. איינושטיין, 1926, עמ' 28.

943. שקלוב, תרע"א, פרק ב הלכה כח, עמ' טו.

944. חבצלת, תשס"ד, עמ' קמו.

945. בית מדרש, תשנ"ז, עמ' סו; سبسطية, נ"צ 218645/687056; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 190; קדמון, תשט"ז; זרטל, תשנ"ב, כרך א, אתר 231, עמ' 427-428.

946. לה'סטרינג', 1965, עמ' 523.

947. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סב; سولم, נ"צ 723656/231788; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 167; קדמון, תשט"ז, נגב, 1972, עמ' 303; גל, תשנ"ח, אתר 37, עמ' 82.

948. שמואל א כח, ד.

949. פרס, תש"ו, עמ' 894-895.

950. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סב.

951. בבלי, ברכות י ע"ב.

952. לונץ, תרנ"ז, עמ' רצב, הערה 1.

הבית הזה, אך כיום מזהים את המקום מתחת למסגד של סולם,⁹⁵³ והוא נודע כמקום סגולה לפקידת עקרות. דומה בעינינו כי לאשתורי יש זכות ברורה להשתמרות המסורת במקום זה עד לימינו, ולא נראה לנו כי קיבל אותה במישרין ממישהו או שקרא עליה; היא נובעת מחקירתו האישית, וביקור עצמי בכפר הסמוך למקום מושבו הביא לגילוי הבית. בהמשך הדברים הוסיף אשתורי הערה לשונית על סולם: "בפתיחת הסמ"ך והבלעת הוא"ו וסגול הלמ"ד" כלומר השם הערבי היה סוּלַם, וכעת סוּלָם.⁹⁵⁴ וראו הערתנו לעיל בערך 'טובניא'. שזור - "ממערב לכפר חנינא שעה (7.75 ק"מ). כיום נמצא שם יישוב בשם סג'ור".⁹⁵⁵ אשתורי הזכיר את המקום שנית בפרק מד, בכתבו על רבי ישמעאל שזורי, וסבר כי נקרא על שם מקומו שזור עד שראה את דברי הרמב"ם, הסובר כי מדובר פה במלאכתו - שזירה: "וקודם ראיתי זה לרב ז"ל הייתי סבור שהיה שמו שזורי ע"ש עירו שציונו היום נודע שם ושמה עד היום שזור..."⁹⁵⁶

שיחור לבנת - "מדרום לעכו".⁹⁵⁷ בערבית נקרא 'רמלא ביצה', שפירושו לפי אשתורי חול לבן.⁹⁵⁸ שם זה מופיע במקרא פעם אחת, בתיאור נחלת אשר: "וְאֶלְמֶלֶךְ וְעַמְּעַד, וּמִשְׁאֵל; וּפְגַע בְּכֶרְמֶל הַיָּמָה, וּבְשִׁיחור לְבָנָת" (יהושע, יט, כו). בניסיונות לזהות את הנהר הזה עלו כמה דעות: לפי פרס מדובר בנחל תנינים, שמימיו עכורים מהביצות בשל צבע החולות שבשפך הנחל. על כן לשיטתו הוא מכונה שיחור ולבנת.⁹⁵⁹ בנימין מזר⁹⁶⁰ ואברהם נגב⁹⁶¹ סברו כי מדובר בקישון, ברם הדעה הרווחת היא כי מדובר בנחל נעמן, כפי שמתברר מדברי אשתורי: "לדרום עכו בסמוך". וילנאי תמך בזיהוי זה,⁹⁶² ואף הביא ראיה מכפר ערבי קטן, 'דאר אלביצה', ששכן בחולות קריית חיים ומזכיר את תרגומו של אשתורי, וגם קליין הביא זאת כמקור ברור.⁹⁶³ למראה אלו אנו נוטים להסכים לזיהוי האחרון, כיוון שאילו היה אשתורי כותב על נחל אחר ולא על הקישון, לא היה נוקט לשון 'בסמוך'. עניין זה גם מתברר בסדר הזיהויים בהמשך.

953. קדמונינו, תשס"ו, עמ' רפו-רפז, שי.

954. קליין, תרפ"ג, עמ' 26, והערה בכתב ידו. עיינו בערך 'יריחו' לעיל; אליצור, תשס"ט, עמ' 365.

955. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס; ساجور, נ"צ 232404/760960; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 93; קדמון, תשט"ז.

956. חבצלת ודוברוביצר, תשנ"ט, עמ' קב.

957. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס.

958. חול - رَمْل - לבן - بَيَاض. ראו אצל איילון ושנער, 1997, עמ' 36, 133.

959. פרס, תש"ו, עמ' 900.

960. שם, הערה 2.

961. נגב, 1972, עמ' 303.

962. וילנאי, תש"ל, עמ' 7783-7784.

963. קליין, תרפ"ב, עמ' 7.

ראוי להביא פה את תיאורו של נאסר ח'וסרו משנת 1047 לספירה, בדבריו על חיפה. הוא כתב כי הדרך בין עכו לחיפה עוברת בחול מיוחד הנקרא 'חול מכה', וממנו מכינים צורפי פרס את תכשיטיהם.⁹⁶⁴ נראה שהחול באזור ההוא נתפס כנושא תכונות חריגות. מובאה אחרונה לעניין זה נמצאת ביוספוס, בתארו את פטולמאיס תיאר ליד שפך נחל בלאוס (נעמן) שקע עגול הגורף אליו חול רגיל והופך אותו לחול זכוכית, ואינו מפסיק לשפוע.⁹⁶⁵ גם טקיטוס דיבר על מקום זה.⁹⁶⁶ האזכורים האחרונים תואמים היטב לנאמר בתלמוד בקטע המתאר את נחלת זבולון:

אמר זבולון לפני הקב"ה רבונו של עולם לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות אמר לו כולן צריכין לך ע"י חלזון שנאמר ושפוני טמוני חול תני רב יוסף שפוני זה חלזון טמוני זו טרית חול זו זכוכית לבנה (בבלי, מגילה ו ע"א).

כלומר בחלקו של זבולון מצוי חול שמייצרים ממנו זכוכית באיכות גבוהה, מסורת שנמשכה שנים רבות עד אשתורי.

שילה -

לדרום שכם שלוש שעות (19 ק"מ) ביושר אלא שנוטה מעט למזרח והוא בדרך עלותך לירושלים מניח שילה לשמאל העולה והוא לסוף השליש הראשון (ירושלים-שכם 48 ק"מ) וקורין לו סאילון. ודע כמו שהוא נסמן בסוף ספר שופטים כן הוא היום שתחילה תמצא על ימינך לבונה וקורין לו לובן. תעלה עוד כאלף אמה ותמצא על שמאלך עין מים ושם שביל תלך בו למזרח נוטה לדרום כמו שעה ושם הוא שילה עוד היום שם כיפה קורין לו קובה אל סכינה וסמוך לו מקום קורין לו מאידה בני ישראל כלומר לוחות.⁹⁶⁷

המחקר היום זוקף את גילוי שילה לזכות אשתורי.⁹⁶⁸ הנוסעים שלפניו לא הזכירו את המקום, מלבד בנימין מטודילה שטעה וזיהה את שילה בקבר שמואל הנביא בצפון ירושלים,⁹⁶⁹ ורבי יעקב שליח רבי יחיאל מפריז,⁹⁷⁰ שרק הזכיר שקבור שם יוסף הצדיק, בלא מיקום מדויק.

964. לה-סטריינג', 1965, עמ' 446.

965. בן מתתיהו, תש"ע, עמ' 239.

966. דבורצקי, תשכ"ה, עמ' 203.

967. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סז-סח.

968. פינקלשטיין, 1993, עמ' 1.

969. אייזנשטיין, 1926, עמ' 27.

970. שם, עמ' 63.

אחרי אשתורי כתב רבי יצחק חילו: "מעיר זו נוסעים לשילה שנקראת סיילון. שם יש קברי עלי כהן גדול ושני בניו חפני ופנחס, והיא מצבה יפה מאד והיהודים והמושלמנים מדליקים בה נרות תמיד..."⁹⁷¹ בספרות הנוסעים המוסלמית הוזכר המקום כבר בידי עלי מהראת, שכתב כי סילון הוא כפר של שכם, ושם כיפת השכינה ושולחן האבן.⁹⁷² אך עלי מהראת הוסיף כי האמת היא ששולחן האבן נמצא בכנסיית ציון, וכי כאן חי יעקב אבינו וכאן היה הבור שאליו זרקו האחים את יוסף. יאקות כתב כי סילון נקראת גם כנען, ובה חי יעקב אבינו ונמצא שם הבור שנזרק אליו יוסף.⁹⁷³ גם בקרב עולי הרגל הנוצרים אנו מוצאים עדות, בדברי יעקב מוורונא, נזיר שביקר בארץ ב-1346 לספירה: "ממכמש באנו לכפר אחד היושב בהר גבוה ונקרא שילה והוא המקום בו עמד ארון הברית זמן רב ובני ישראל היו עורכים בו את עצרותיהם עד היום הזה ינהגו בו היהודים הערצה רבה".⁹⁷⁴ בתל שילה,⁹⁷⁵ המקום שזיהה אשתורי, נמצאים שני מבנים עתיקים: מסגד היתום⁹⁷⁶ ומסגד השישים.⁹⁷⁷ במסגד היתום ביקשו לזהות את מקום קבורתו של עלי שהזכיר חילו, ואישוש לטענה הוא כי עד לפני 200 שנה לערך נקרא המקום 'מזארה', שפירושו יעד לביקור המקובל בקברי קדושים.⁹⁷⁸ מסגד השישים הוא בית כנסת מהמאה הרביעית-חמישית לספירה,⁹⁷⁹ שבשלב מסוים נוספו לו קירות תמך עצומים, עד שיש מי שראה בהם סימן לאוהל מועד ששכן שם,⁹⁸⁰ ואולי זה המקום שקרא לו אשתורי 'כיפת השכינה'.⁹⁸¹ אזכורה המפורש של כיפה רומז שבימינו הייתה עדיין תקרה בצורת כיפה.⁹⁸² באשר למושג 'מאידת בני ישראל' אמר ברסלבי כי מדובר באתר שְׁכִינָה החופר הדני ה' קייר:⁹⁸³ 'Open-air Wali' בדרום האתר,⁹⁸⁴

971. איינושטיין, 1926, עמ' 75.

972. לה'סטריינג', 1965, עמ' 527.

973. שם, עמ' 477.

974. ברסלבי, 1954, עמ' 133.

975. سيلون. 1"צ 662661/227482; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 241; קדמון, תשט"ז.

976. جامع اليتيم. 1"צ 662046/227414; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 229.

977. ג'אמע אלסיתין, בסמוך למסגד היתומים.

978. ברסלבי, 1954, עמ' 303.

979. ייבין, תשל"ד, עמ' 162.

980. ברסלבי, 1954, עמ' 303. ברסלבי מביא תרגום זה של אשתורי כעדות לחוסר בקיאותו בשפה.

981. אילן, 1991, עמ' 251.

982. ברסלבי, 1954, עמ' 209, הערה 19.

983. ראו מפה אצל שטרן, 1992, עמ' 1536.

984. שם, עמ' 300-301.

שמיוחס לו השולחן שהוריד אלוהים לישו בקוראן,⁹⁸⁵ אך כאמור עלי מהראת ערער על כך וטען כי השולחן נמצא בהר ציון שבירושלים. לבונה נמצאת בדיוק במקום שתיאר אשתורי ונקראת לְבֵן אלשרקיייה (להבדילה מלְבֵן אלע'רביה שבסביבת קלקיליה).⁹⁸⁶ עין המים שתיאר אשתורי נקרא כיום ח'אן לְבֵן.⁹⁸⁷ יסודותיו רומיים, והוא שימש עד לתקופה הירדנית ברציפות, ויש המזהים אותו עם בית מיכה המקראי.⁹⁸⁸ במקום היה מעלה קשה, הנקרא עקבת לְבֵן, והוא סימן את המעבר מעמל נאבלוס לעמל אלקודס.⁹⁸⁹ גם המרחק שתיאר אשתורי - אלף אמה - מסתבר, שכן המרחק בין לְבֵן לח'אן הוא 1.4 ק"מ. המרחק בין הח'אן לשילה בשטח הוא 3.7 ק"מ, ורואים שאשתורי טרח להסביר כי אין עולים במעלה לבונה אלא הולכים בנחל שילה עד לתל - מזרחה ואז דרומה, אף על פי שהדרך העתיקה הובילה מהח'אן דרומה לירושלים.⁹⁹⁰

שכם - אשתורי כתב: "שלוש שעות דרומה שוכנת שכם".⁹⁹¹ הוא טרח לציין כי מדובר בבלאטה ולא בנבלוס, כיוון שזיהה את קבר יוסף צמוד לתל בלאטה (חמישים אמה - בפועל 150 מטר), והסיק מן המקרא כי הקבר צמוד לשכם, וכי נאבלס (הרומית) רחוקה ממנו.⁹⁹² ואכן צדק אשתורי בקביעתו, ותל בלאטה הוא שכם המקראית.⁹⁹³ פרץ החברוני זיהה את המקום: "ומשם הלכתי לשכם וראיתי קברו של יוסף הצדיק בן יעקב אבינו, בין שני עמודים של שיש אחד לראשו ואחד לרגליו..."⁹⁹⁴ רבי יצחק חילו הזכיר את הקבר,⁹⁹⁵ וגם עלי מהראת (1173 לספירה) התייחס לקבר יוסף, ואמר שיש לידו עץ קדוש.⁹⁹⁶ תלמיד הרמב"ן הזכיר שיש ליד הקבר גדר אבנים נמוכה,⁹⁹⁷ ואשתורי הזכיר גם הוא גדר אבנים

985. רובין, תשס"ה, עמ' 105, סורה 5 - השולחן הערוך, איה 112-115. עיינו אצל ברסלבי שמביא תרגום זה של אשתורי כעדות לחוסר בקיאותו בשפה.

986. اللين. נ"צ 222886/664238; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 238; קדמון, תשט"ז; אליצור, תשס"ט, עמ' 357.

987. خان لبن. נ"צ 223711/ 662878; קונדר וקיצי'נר, 1882, עמ' 231.

988. קלאר, תשמ"ה, עמ' 119.

989. קדמון, תשט"ז.

990. שם.

991. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נז.

992. יהושע כד, לב.

993. מגן, תשס"ה, עמ' 23.

994. לונץ, תר"פ, עמ' 37.

995. איינושטיין, 1926, עמ' 75.

996. להיסטריינג', 1965, עמ' 512.

997. איינושטיין, 1926, עמ' 66.

מסביב לקבר.⁹⁹⁸ אשתורי עצמו אמר כי לא נכנס למקום, כיוון שהיה שם מזבח בימי קדם. **שפרעם** - "סמוך לו" - 2 ק"מ ממזרח לאושא.⁹⁹⁹

תבין - "שעה דרומה (5.7 ק"מ) מבזק. ונקראת תאבץ".¹⁰⁰⁰ יש דעה הממקמת את תבין בחורבה ליד טובאס - או חורבת פוקהא או חורבת עינון,¹⁰⁰¹ והשם נדד בתקופה הביזנטית לטובאס.

תמנת - "מדרום לצור ארבע שעות נוטה למזרח".¹⁰⁰² הזיהוי ההגייוני ביותר הוא העיירה תבנין (20 ק"מ מדרום לצור),¹⁰⁰³ המוזכרת גם בשם תמנין,¹⁰⁰⁴ בדיוק כמו שזיהה אשתורי.

תמנת חרס - "לדרום שכם שתי שעות (15.9 ק"מ) וקוראין לו כפר חרס".¹⁰⁰⁵ ברור כי אשתורי התכוון לכפר חרס,¹⁰⁰⁶ מצפון לעיר אריאל, ועד היום נמצא שם ציונו של יהושע. ברם רוב החוקרים זיהו את קבר יהושע בתבנה,¹⁰⁰⁷ ליד נווה צוף, על פי יוספוס ומסורת נוצרית קדומה.¹⁰⁰⁸ נראה שהיהודים לא הכירו מסורת זו, וזיהו את המקום בשל דמיון השם. הראשונים, דוגמת פתחיה מריגנשפורק¹⁰⁰⁹ ופרץ החברוני,¹⁰¹⁰ זיהו את המקום בקרני חיטין, שצורתו כהר געש. הראשון שזיהה את תמנת חרס בכפר חרס הוא יעקב שליח הישיבה מפריז, שהזכיר בפירושו את כפר חרס,¹⁰¹¹ ואשתורי החרה החזיק אחריו.

998. ארליך, תשמ"ז, עמ' 155.

999. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' ס, סמוך לאושא; شفاعمرو. נ"צ 745648/216252; מפה 1882 עמ' 116; קדמון, תשט"ז; עולמי, תשס"ד, אתר 65, עמ' 38-39.

1000. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נז; طوباس. נ"צ 692038/234984; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 209; וילנאי, תש"ל, עמ' 2610; זרטל, תשנ"ב, כרך ב, אתר 52, עמ' 202-203.

1001. זרטל, תשנ"ב, כרך ב, עמ' 104.

1002. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נח.

1003. تبين. נ"צ 788464/238592; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 34; קדמון, תשט"ז.

1004. וילנאי, תשמ"ה, כרך א, עמ' 273-274.

1005. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סז.

1006. كُفَر حارس. נ"צ 669568/214992; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 230; קדמון, תשט"ז.

1007. تبنة. נ"צ 657102/209574; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 246.

1008. אילן, תשנ"ז, עמ' 258; וילנאי, תשמ"ה, עמ' 251.

1009. אייזנשטיין, 1926, עמ' 55.

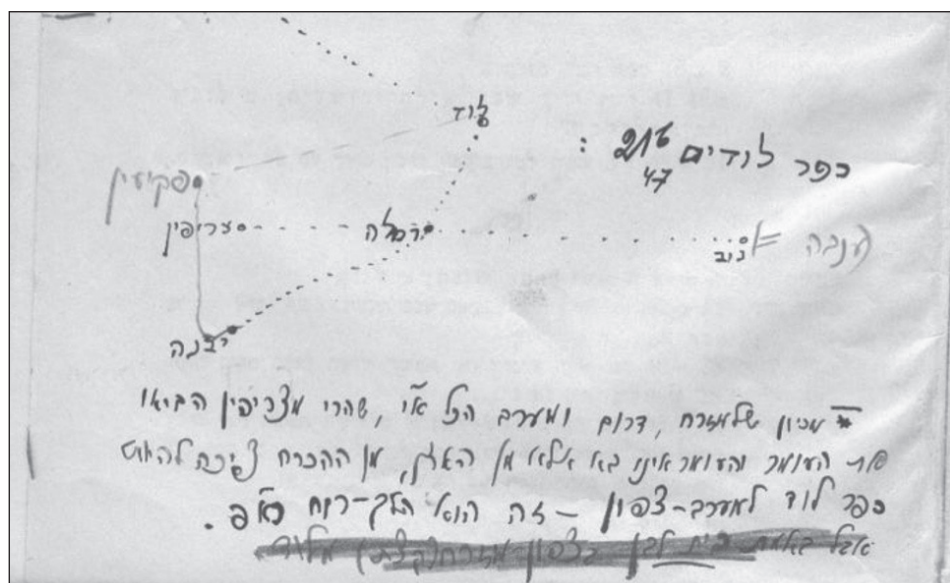
1010. לונץ, תר"פ, עמ' 40.

1011. אייזנשטיין, 1926, עמ' 68.

תנחום - נמצאת ממזרח לגנוסר מרחק של חצי שעה. השם תנחום אינו מוזכר בחז"ל, ונראה שמדובר בכפר נחום,¹⁰¹² הנמצא בסביבה (3.6 ק"מ ממזרח לתל כנרות).¹⁰¹³ היחיד שהזכיר גם את השם תנחום הוא מנחם החברוני: "הלכתי לשם לצד ימה של טבריה רחוק מטבריה ד' פרסה לשם קבר ר' תנחומא בתוך העיר, ושם העיר תנחום..."¹⁰¹⁴. המרחק מתאים למיקומה של תל חום, היא כפר נחום העתיקה. מקור השם נובע מזוהות שם המקום עם שם החכם תנחום או תנחומא.¹⁰¹⁵

תענך - "לדרום מגידו שעה (7.5 ק"מ) לא נשתנה שמו".¹⁰¹⁶

נספח 1 שרטוטו של ש' קליין בכתב ידו, מתוך: ש' קליין, **החומר הטופוגרפי הארצי-ישראלי**, בודפשט תרפ"ג, מול עמ' 16.

מיקומם המשוער של כפר לודים וכפר לודים על פי ש' קליין

1012. קליין, תרפ"ג, עמ' 27; קליין, תרפ"ב, עמ' 67.

1013. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' נז; נל חום. נ"צ 754104/254234. קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 135; קדמון, תשט"ז.

1014. לונץ, תר"פ, עמ' 42.

1015. וילנאי, תשמ"ה, עמ' 257-258.

1016. חבצלת ודוברוביצר, תשס"ז, עמ' סה; נענך. נ"צ 714136/220860; קונדר וקיצ'נר, 1882, עמ' 153; קדמון, תשט"ז; אליצור, תשס"ט, עמ' 357; זרטל, תשנ"ב, כרך ג, אתר 38, עמ' 157-159. אולי מדובר בכפר תעניק, מתחת לתל. ראו: זרטל, תשנ"ב, כרך ג, אתר 40, עמ' 161-162.

